

MATN TAVSIFI VA MATN TIPLARI

1. Matn tavsifi.
2. Matnning hajm va ifoda maqsadiga ko'ra tiplari.
4. Matnda tema-rematika munosabatining ifodalanishi.
5. Badiiy matn. Badiiy matn qismlarini bog'lovchi vositalar.
6. Badiiy nutq uslubi.

Tayanch tushunchalar:

Matn, minimal matn, maksimal matn, hikoya mazmunli matn, tasviriy matn, izoh mazmunli matn, didaktik matn, xabar mazmunli matn, buyruq-istak mazmunli matn, hissiy ifoda mazmunli matn, tema-rematik munosabat.

2. MATN TIPLARI

Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Hajmiga ko'ra matn tiplari.
2. Ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari.

Hajmiga ko'ra matn tiplari

Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Matnning hajm belgisiga ko'ra ikkiga ajratamiz: **Minimal matn** va **maksimal matn**.

Masalan: *Talantsiz yozuvchi tovuqqa o'xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadi!* (O'.Hoshimov). Yoki: *Sevgi nima? Insoniyat paydo bo'ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi. Ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo'lardi. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir* (O'.Hoshimov).¹

¹Ў.Ҳошимов: Дафтар хошиясидаги
2005.(bundankeyingimisollarhamshunashrdanolingan.)

Abzaslarning strukturasi ko'ra quyidagi ko'rinishlari mavjudligi sanab o'tiladi:

- 1) Sodda gapdan iborat bo'lgan abzaslar;
- 2) qo'shma gapdan iborat bo'ladigan abzaslar;
- 3) Periodik nutq formasidan iborat bo'lgan abzaslar;
- 4) Superfrazali sintaktik butunlikdan iborat bo'lgan abzaslar;
- 5) Ko'chirma-o'zga gapli:

Bu xotin butun kecha bo'yi juda tinch va xotirjam uxlaganga o'xshaydi. Bir oyog'i tizdan quyisi bukilib, so'richadan pastga osilibdi, bir oyog'i unisini quvlab borib so'richaning qirg'og'ida uxlab qolibdi. Uzun ko'ylagi butun badanini kam-ko'stsiz yopib turadi. Faqat bir yengi tirsakkacha shimarilib qolgan. Oppoq qo'llari va bilaklari o'z yonida – o'z onasining to'qlisiday – bir chiroylik uxlaydi. (Cho'lpon). Bunday bog'lanishni gipertemali bog'lanish deb ataymiz².

«Duogo'y». Said Ahmad aka boshchiligida bir guruh adiblar olis tog' qishlog'iga yetib bordik. Mehmonga chaqirishdi. Uy to'la odam. Davra boshida to'rvadek soqoli ko'ksiga tushgan qariya o'tiribdi. hamma unga ta'zim bajo qiladi. Davraga kim kelib qo'shilmasin chol uzundan-uzoq duo o'qiydi. «Sen ham mening yoshimga yetib yurgin, bacham», deb fotiha tortadi. Bir xil duo takrorlanavergach, Said Ahmad aka so'radi:

-Necha yoshga chiqdingiz, taqsir?

-Menba?-dedi chol salmoqlab. –Ikkam jetmishga bordim.

-Voy bo'-o'-o'!-dedi Said Ahmad aka bosh chayqab. –Agar sening duong mustajob bo'lsa, men sakkiz yil avval o'lib ketishim kerak ekan-da, ukam? Men yetmish oltiga chiqdim! Turaqol endi, joy almashamiz!

Yo'li topildi. *Erkin Vohidov universitetni endi bitirgan paytidayoq taniqli shoir edi. O'zingiz bilasiz, oliy o'quv yurtini bitirgan odam oldida uylanish muammosi ko'ndalang bo'ladi. Shu masala yuzasidan Erkin aka Said Ahmad akaga maslahat solibdi.*

²Buhaqdaqarang: Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. -Фарғона, НДА, 2004, 12-бет., Москальская О.И. Грамматика текста.-Москва, «Высшая школа», 1981, с-136.

- Oqsaqol,-debdi. - Xabaringiz bor, bir-ikkita kitobim shiqdi. Uch ming so'mcha pulim ham bor (U paytda uch ming katta pul edi). Lekin qaysi biriga yetkazishni bilmayapman. Mashina olaymi, uy solaymi, xotin olaymi? Mashina olsam, uy sololmayman, uy solum, uylanolmayman, uylansam, mashinaga pul qolmaydi... Nima qilay? Said Ahmad aka peshanasini Rashid abzining garmoniday tirishtirib, chuqur va uzoq o'yg'a tolibdi. Oxiri chehrasi yorishib bunday debdi:
-Bolam, men xo'p o'yladim. hisoblab ko'rsam uch ming so'm puling hammasiga yetarkan. Maslahat shuki, sen avtobus sotib olgin! Avtobus degani mashina bo'ladi. Rulini qayoqqa bursang ketaveradi. Bu - birinchidan. Avtobusning ichi keng-mo'l bo'ladi. Ko'ch-ko'roningni olib kirsang tayyor uy bo'ladi. Bu – ikkinchidan. Uchinchidan, rostki avtobus bo'lgandan keyin ichida konduktori ham bo'ladi. O'sha konduktorni xotin qilib olib qo'ya qolasan!.. (O'.Hoshimov)

Bunday zotlarning har bir uchrashuvi bayram bo'lib ketadi, ular o'rtasidagi do'stlik afsonaga aylanib ketadi. Taniqli o'zbek adibi Nosir Fozilov qachonlardir Sobit Muqonov to'g'risidagi xotiralarini «Mehribonlik» nomi bilan atagandi. O'sha xotiralarda qiziq bir voqea eslatib o'tiladi.

Toshkentdan Sobit Muqonovning uyiga mehmon bo'lib kelgan qadrdon do'sti Oybekni mashinaga o'tqazib, ko'm-ko'k o'tloq, bog'rog' qoplagan Olatov etaklariga olib ketadi. Tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladilar. Sip-silliq qizil qoyalar yonidan o'tayotib, mashinaga tormoz beradi. Xarsang toshlardan birini aylanib tomosha qiladi. Tabiatning o'zi obi-tobida sayqal bergan toshdan ko'zlarini uzolmasdan bosh chayqadi-da: «Go'zal! Mo'jiza!» deydi. Sobit esa sir boy bermasdan Oybekning yoniga yaqinlashadi-yu unga sinchikov razm solib:

-Xo'sh, yoqib qoldimi?-deb so'raydi.

-Bo'lmasam-chi!-deb to'lqinlanib javob beradi.

-Unday bo'lsa, buni men senga sovg'a qilaman. Faqat o'z nomimdan emas, butun qozoq xalqi nomidan sovg'a qilaman. An'anamiz bo'yicha arg'umoqqa ega bo'ldim deyaver.

Shunday qilib, Medeo chegarasida yotgan xarsang tosh mehmonga yoqib qoladi: Sobit uni sovg'a qiladi, Oybek qabul qilib oladi. Tez orada Oybek Toshkentga qaytib ketadi. Sobit esa keyin o'sha xarsang

yoniga bitta tosh taroshni yollab boradi. Xarsang toshga hech o'chmaydigan so'zlar o'yib yoziladi:

«Bu silliq toshni men Muso Oybekka sovg'a qildim. Sobit Muqonuli. 1962 y. 3. VI».

O'sha kuni Sobit o'z hayotida bag'oyat mas'uliyatli vazifani ado etgan kishidek kayfiyati ko'tarinki holatda quvnoq qo'shiq aytib uyiga qaytadi.

- Men o'z hayotimda juda ko'p sahiy odatlarni ko'rganman. Lekin tog'da yotgan chaqirtoshni sovg'a qiladigan Sobitga o'xshash odamni aslo uchratmaganman, - deb tez-tez eslab yuradi Oybek.³

Tasviriy matnlar (Le texte descriptif - deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan obyektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi.

Masalan:

Yakan degan o'simlik bo'ladi. Nima uchundir san'atkorlar, aniqrog'i otarchilar pulni «yakan» deyishadi. Aslida esa yakan – qamishzorda o'suvchi o'simlik. Yakanni o'rib olib, quritib uzum osadilar yoki savat qalpoq to'qiydilar. Ma'lumki, qamish uzun, yakan esa, aksincha, pastak o'simlik. Shunday bo'libdiki, bir kuni yakan qamishga qarab:

- O', birodar, hadeb g'o'ddayaverma, salgina egil. Ollohning quyoshi nuridan biz ham bahramand bo'laylik, - debdi.

Qamish unga qaragisi ham kelmabdi, javob ham bermay burnini jiyirib qo'ya qolibdi. Vaqti-soati kelib avval qamishni, so'ng yakanni o'ribdilar. Tasodifni qarangki, o'sha qamishdan yasalgan bo'yroni bir uyga to'shabdilar. Tasodifni qarangki, shu uy to'sinlariga uzumlarni osibdilar, yakandan to'qilgan savat qalpoqlarni esa devordagi qoziqlarga ilibdilar. Oradan kunlar o'taveribdi. Qamish

³АйтматовЧ., ШохоновМ. Чўққидақолгановчинингоҳи-зори.-Тошкент, «Шарқ», 1998, 103-бет.

pastda, oyoq ostida, yakan esa tepada ekan. Oyoqosti bo'laverib xorlangan qamish axiyri yakanga qarab zorlanibdi:

- Meni o'rib olib quritdilar, tepkilab qovurg'alarimni sindirdilar, so'ng suvga bo'ktirdilar. So'ng qayirib-bukib mana shu bo'yra holiga keltirdilar. Endi esa tinimsiz, har kuni tepkilaydilar. Bu ham yetmaganday sal qayirib, ostimga noslarini tupuradilar. Bu zorlanishni eshitib yakan debdikim:

- Siz bekorga g'o'ddaydingiz. G'o'ddayib o'saverdingiz. Ichingiz g'ovak ekanini unutdingiz. G'ovak bo'lganingiz uchun ham tepkilashdan bo'lak narsaga yaramadingiz. (T.Malik)⁴

Darbozasisharqi-

janubiygaqaratibqurilg'anbudongdorsaroyniToshkand, SamarqandvaBuxorosavdogarlariecallaganlar, saroydagibir-ikkihujraniistisnoqilishbilanboshqalarimusofirlarilato'la. Saroy ahli kunduzgi ish kuchlaridan bo'shab hujralariga qaytqanlar, ko'b hujralar kechlik osh pishirish ila mashg'ul, shuning uchun kunduzgiga qarag'anda saroy jonliq: kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab kulishishlari saroyni ko'kka ko'targudek.

Saroyning to'rida boshqalarg'a qarag'anda ko'rkamrak bir hujra, anovi hujralarga kiygiz to'shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo'z ko'rpalar ko'rilgan bo'lsa, munda ipak va adras ko'rpalar, narigilarda qora charog' sasig'anda, bu hujrada sham' yonadir, o'zga hujralarda yengil tabiatlik, serchaqchaq kishilar bo'lg'anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda.

Og'ir tabi'atlik, ulug' gavdalik, ko'rkam va oq yuzlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit.⁵

Izoh mazmunli matnlar (Le texte argumentatif – argumentli matn). Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish izoh mazmunli matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida mantiqiy bog'liqlikning bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda *chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun,*

⁴T.Малик. Меҳмонтуғулар.-Тошкент, «Шарқ», 2002, 19-бет.

⁵А.Қодирий. «Ўтканкунлар».-Тошкент, «Шарқ», 2000, 11-бет.

to‘g‘risini (ochig‘ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar (le lexique appreciatif) qo‘llanilganligini ko‘ramiz.

Didaktik matnlar (Le texte explicatif – eksplikativ matn). Kingadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o‘rgatish istagi asosida tuzilgan matn didaktik matn deyiladi.

Matnda muayyan maqsad bilan qo‘llanilgan maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallar didaktema deyiladi. Didaktemalarning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo‘ladi. Muallif bunday didaktemalarni matnga to‘g‘ridan to‘g‘ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o‘tadi.

Xabar mazmunli matnlar (Le texte informatif – informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn xabar mazmunli matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o‘ziga xos tarzda bo‘ladi. Kundalik turmushdagi oddiy xabardan tubdan farq qiladi. Badiiy matndagi xabar estetik maqsadga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bunday xabar asarning butuniga aloqador bo‘ladi. Hikoya, tasvir, izoh, didaktik, buyruq mazmunli matn tiplari tarkibida keladi.

KeyingiMarg‘ilonborishimdayaqino‘rtoqlardanYodgorbekto‘g‘risinis urishtiribbildim:

Yodgorbekushbuasrningo‘nto‘qqizvayigirmanchi ochlig‘ yillarimiyonasidavafotqilib, undanikkiog‘ulqolibdir. O‘g‘ullaridan bittasi bu kunda Marg‘ilonning mas‘ul ishchilaridan bo‘lib, ikkinchisi Farg‘ona bosmachilari orasida ekan. Bu kunda nomu nishonsiz, o‘luk-tirigi ma‘lum emas, deydilar.

Musulmonqulningo 'zihamfavquloddayuraklikedi. 1853 m. tarixidaMusulmonqulQo 'qonlilargaasirtushib, unito 'pdanotibo 'ldirishuchundordekbirnarsaningustigao 'tquzurlar. Ikkinchi tomondan to'pka o't berish kutiladir. Shu vaqtda kishilar Musulmonquldan so'raydilar: «Endi qalaysan, cho'loq?» Musulmonqul kulibkina javob beradir: «Alhamdulillah, hali ham sizlardan yuqori bir yerda o'ltiribman!»

Buyruq-istak mazmunli matnlar (Le texte injonctif – inyunktiv matn). Buyruq – istak yoki maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq - istak mazmunli matn deyiladi.

Bir narsani orzu qilaman. Bu dunyoda men qilgan yaxshi ishlardan aqalli bitta ko'proq yaxshilik qilsang... Bu dunyoda men qilgan xatolardan aqalli bitta kamroq xato qilsang...(O'. Hoshimov) Qush bo'lib osmonda uchma. Toshbaqa bo'lib, yerda sudralma. Daraxt bo'! Boshing – osmonda, oyog'ing yerda bo'lsin! (O'.Hoshimov) Bandasining boshi – Ollohning toshi deydir. Boshingga ko'rgulik tushsa, noumid bo'lma: bulut o'tkinchi, Quyosh esa abadiydir... (O'. Hoshimov)

Hissiy ifoda mazmunli matnlar (Le texte expressif - ekspressiv matnlar). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalagan matn hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Erta bahor – cheksiz sog'inchning ufqi. Muzga aylanishdan bosh tortgan isyonkor tomchilar yomg'ir bo'lib to'kilmoqda. Yomg'irning daraxtga, kurtakning tomchiga aytadigan «shiviri» yig'ilganey-

yig'ilgan. Xo'ngrab-xo'ngrab, bo'zlab-bo'zlab dil rozini aytayotgan erta bahor buluti aslida osmon dardidan so'z ochishga botingan asov g'alayon. (Y.Akram)⁶

BADIIY MATN QISMLARINI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Maktab o'qituvchisining so'zi o'ttiz bolaga yetib boradi.

Dorilfunun domlasining so'zi yuz talabaga yetib boradi.

Notiqning so'zi ming tinglovchiga yetib boradi.

Qalamkashning so'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga yetib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.(O'. Hoshimov)

Takrorlar yordamida birikish.

- Iste'dodsiz iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?

- Hech nima bo'lmaydi!

- Iste'dodsiz iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?

- Hech nima bo'lmaydi!

- Iste'dodli iste'dodsizni yomon ko'rsa, nima bo'ladi?

- Hech nima bo'lmaydi!

- Iste'dodli iste'dodlini yomon ko'rsa, nima bo'ladi?

-Fojia bo'ladi! (O'.Hoshimov)

Balodur manga hajring, davodur manga vasling,

Itobing manga ofat, hadising manga darmon.

Darmon manga hadising, ofat manga itobing,

Vasling mangazaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi (P.Qodirov).

⁶ЁкутхонАкрам. Ёмғиркуй.-Тошкент, «Шарк», 1994, 45-бет.

so'z va iboralar > gaplar > abzas > bo'lim, qism, boblar.

Saratonning ikkinchikuni... Marg'ilonning shimolidabo'lg'an B... mahallasining kunchiqartomonidajanubga qarab burulg'ontorko'chani ngyuqorig'iburchagida otining tizginini ushlagani holda bir yigitkiyimiga o'lturgan chang-to'zonlarni oqaredi. Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi, uning kiprik va qoshlarig'a, ham endigina chiqa boshlag'an soqol-murtlariga o'lturg'an to'zonlardan bilgulik edi. Yigirma ikki yoshlar chamasida bo'lg'an bu yigit sariq tanlik, ukking ko'zidek chaqchayib, o'ynab va yonib turg'an qizil ko'zlik, yuziga parchinlangandek yuza (puchuuq) burunlik, manglayi qancha tashqarig'a o'sib chiqqan bo'lsa, yuzi o'shancha ichkariga ketkan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolg'on bir mahluq edi. (A.Qodiriy)

Arosat yalangligida yigit yolg'iz o'zi. Yigit.

*Umrim o'tdi sarsonlikda, sargardonlikda,
Yaxshi-yomon zamonlarni ko'rib keldim men.
Ba'zan ma'no topa oldim chin insonlikda,
Ba'zan esa uni yerga urib keldim men.
Mana, o'sha tarozibon, u-ku farishta,
Insonlardan ko'ra yuksak turajak-ku u.
U zotga ham qiyin ekan bunaqa ishda,
Ko'zlarida allanechuk norizo tuyg'u.
Qiyin axir ularga ham, qalblari bordir,
Qiyin axir ularga ham-bordir ko'zlari.
Faqatgina farmon berar Ollohi Qodir,
Lekin qalbni anglamaydi qizlar singari.
Endi qayga borsam ekan bu dasht, sahroda,
Qayga borib padarimni kimdan so'rasam?
Bilolmasam, kim do'zaxda, kim arsh-a'loda... (A.Oripov)*

Dialogiknutqhammonologiknutqhamuchko‘rinishdabo‘lishimumkin:
ichkinutq, tashqinutqvaparallelnutq.

Fursatni to‘g‘ri keltirib turib:

-Imperiya nima degani?-deb so‘radim.

-Nega so‘rab yotibsiz?-dedi.

-O‘zingiz bilgan amaldor oshnam bir kun «Imperiya botib boradi» dedi, shunda juda xafa bo‘lib gapirdi.

-Uning imperiya degani o‘ris podshosining qo‘l ostidagi yurtlar. Unda har qaysi millatdan bor, shu qatorda biz sho‘rliklar ham bor. (...) Sog‘in sigirni kim istamaydiq Oppoq, shirin suti bor...

-Nimaning suti bor? – deb so‘radim men.

Kuldi.

-Siz-biz sog‘in sigirmiz, bizning shirin sutimiz bor, ruslar va boshqa ajnabiylar «bizni» emib yotadilar. Bir biz emas. Farangiz, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Tunis, Jazoir, Mag‘ribiston, ya‘ni Marokash (...)

U gapiradi, gapiradi. Men hayron bo‘laman. Muncha nomlarni qaydan biladi? Hammasi qandoq qilib esida turadi? Hammasini o‘z ko‘zi bilan ko‘rganmi? Yo meni laqillatib, o‘z ichidan chiqarib aytadirmi? (Cho‘lpon). Asosan dramatik asarlar tiliga xos:

Chin sevish

*Hind ixtilolchilari turmushidan oling'an
5 pardali ishqiy-hissiy fojiadir*

Kimsalar:

Nuriddinxon – faylasuf tabiatli, 35 yashar o‘qumish(li) bir yigit (Hindning o‘rtaholli kishilaridandir).

Ahmadxon – 25 yashar o‘qumish(li) bir yigit (Nuriddinning inisi).

Sarvarxon – o‘qumish(li) bir yigit (Nuriddinning o‘rtog‘i).

Zulayho – 16 yashar, o‘qumish(li) bir qiz. (...)

Voqea Hindistonning Dehli shahrida

Birinchi parda

Erta bilan Uchmox ko‘runishli bir bog‘cha. O‘rtada bir uzun masoning tegrasinda o‘rinduqlar qo‘yulg‘an. Og‘och taginda qo‘yilg‘on bir o‘rindiqda Zulayho qizil ipakli bir ko‘ylak bilan o‘tiribdir. Qo‘linda kichkina bir bitik. (Fitrat)

O‘tkir Hoshimov kichik hajmli «Bolalik – poshsholik» deb ataladigan qatralarida ham remarkadan foydalanganligini ko‘rish mumkin: *Yulduz. Uch yashar.*

- Nima yeysan, Yulduz nokmi, shokoladmi?

- Nokolad!

Jahongir. Olti yashar.

-Ayajon. Nega dadajonning sochlari yo‘q?

-Dadajoning ko‘p o‘ylaydilar-da, o‘g‘lim. Dadajon aqllilar!

-Bo‘lmasa, nega sizning sochingiz ko‘p?

-O‘chir ovozingni, zumrasha!

1. Matn deb nimaga aytiladi?
2. Matn hajm va mazmun belgisiga ko‘ra qanday tiplarga bo‘linadi?
3. Hajm belgisiga ko‘ra matn tiplari haqida ma‘lumot bering.
4. Mikromatn va makromatn haqida ma‘lumot bering.
5. Abzasning tashkiliy qismlari va ko‘rinishlari haqida ma‘lumot bering.
6. Tema-rematik munosabat tushunchasini izohlang.
7. Ifoda maqsadiga ko‘ra matnning qanday tiplari mavjud?
8. Hissiy ifoda mazmunli matn deb nimaga aytiladi?
9. Matn komponentlari o‘rtasidagi sintaktik aloqa haqida ma‘lumot bering.
10. Mazmuniy yaqinlik va mazmun izchilligi tushunchalarini izohlang.

11. Kontakt va distant aloqa deganda nimani tushunasiz?
12. Matn qismlari qanday vositalar yordamida bog‘lanadi?
13. Murojaat birliklarining matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma’lumot bering.
14. Badiiy matn deb nimaga aytiladi?
15. Matnning tarkiblanishi va gapning tarkiblanishi o‘rtasidagi umumiylik va xususiylik haqida ma’lumot bering.
16. Badiiy nutq uslubi deganda nimani tushunasiz?
17. Badiiy nutqning qanday ko‘rinishlari bor?
18. Muallif nutqi va qahramonlar nutqi qaysi xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi?
19. Dialogik va monologik nutq, ichki, tashqi va parallel nutq deganda nimani tushunasiz?
20. Remarka va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari haqida ma’lumot bering.

BADIIY MATNNING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Fonografik vositalar.
2. Unli va undoshlarni birdan ortiq yozish.
3. Alliteratsiya va assonans.

Tayanch tushunchalar

Fonografik vositalar, unlilarni birdan ortiq yozish, undoshlarni birdan ortiq yozish, alliteratsiya, assonans, geminatsiya.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e’tiborni qaratish zarur. She’riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she’rda o‘ziga xos jozibador ohang bo‘ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo‘llash natijasida erishiladi. She’riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho‘zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so‘zlarning fonetik qobig‘ini o‘zgartirib yozish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta’minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo‘llash bilan bog‘liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida

erishish mumkin. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usulidan foydalanadilar. Masalan:

1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi⁷. Masalan, belgining kuchsizligi: *Ortiq jizzaki ko'rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi...* (P.Qodirov). Belgining ortiqqligi: *Uzo-oq yo'l, ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.* (A.Muxtor) «Sharq» sahnasi bilan «Turon»ning to'rtta karnayi: *g'o-o-o-o-ot, g'o-o-otu-u-u g'o-o-o-ot! G'ot-g'ot-g'ot! Ha, tovushing o'chkur, ha, egasiz qolg'ur!!* (A.Qodiriy)

Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan: –*Marhamat... O'-o', kaklikning sayrashini dedingizmi? – Uning manglayi tirishib va g'ijinib davom etdi: – Biz ham sizga qo'shilib eshitar ekanmiz-da? — O'-o'o', okaxon, tuda-suda to'laysiz-da.* (Sh. Xolmirzayev) –*A-a-a, o'sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo'qligimni qarang-a.* (S.Ahmad) *Men o'zimning odmi plashimni ham devordan daromad qilib yasalgan shifonerga ildim. – O-o! – deb yana o'zi ichkariga yo'l tortdi Tavakkal.- Yaxshi-ii... A, Gulsara? Bir kishiga bo'ladi-da!* (Sh. Xolmirzayev)

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda chaqirish, xitob, da'vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin. Masalan, chaqirish: –*O'zimam bilibedim-ov, - dedi-da, yog'och engarakdan (qo'lbola darvoza) keyin eniladigan jarlikning u betidagi xo'jalik idorasiga qarab shovqin soldi: -Ho'-o', Boltabo-oy! -* (Sh.Xolmirzayev). *Hasan uni tanidi. - Ho'y, Bolta! To'hta deypman! – deb baqirdi.- Bolta-a! – alam bilan chaqirdi keyin.* (Sh. Xolmirzayev)

⁷Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.-Тошкент, «Фан», 1983.

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik, karaxtlik, ikkilanish, achchig'lanish, biror voqea-hodisadan qattiq ta'sirlanish kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyliigi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Masalan, belgining ortiqqligi: *Siz aslida uchchiga chiqqan muttaham ekansiz!* (gazetadan). Harakatning davomiyligi: – *Mening xotim bo'lib, aroq ochishni bilmaysanmi? – dedi mingboshi, xoxolab kuldi. – O'rgan! Mana qarab tur! – Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak chachrab chiqib shiftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tovchadagi katta jomga kelib tushdi, «jar-r-rang!»... etdi jom. – Ha-ha-ha!.. – dedi mingboshi. Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq!* (Cho'lpon). *O'h-ho'*, *bunaqa sigir bozorda falon pul bo'lsa kerak.*(S.Ahmad). *Yarim soatlik qonli «g'ov-v-v-v, g'u-v-v-v, ov-v-v-v-v, ov-v-v-v-v»dan so'ng Mallaxonning davangisi mag'lub bo'lib, faje bir suratda yaralandi.* (A.Qodiriy). Harakatning oniyliigi: *Salimani ko'rishi bilan Ziynat xola zippilab ko'zdan g'oyib bo'ldi.* Ovoz kuchining balandligi: *«Bummm» degan tovush eshitildi-yu, ko'kni shang to'zon qopladi.* Ovoz kuchining pastligi: *Ammo shunchalik davr-u davronlar o'tquzilg'an va o'tquzilmoqda bo'lg'an bo'lsa ham bunchalik oshub...tis-s-s!* *Yopig'liq qozon-yopig'liq... tuya ko'rdingmi – yo'q...* (A.Qodiriy) *Mashina bir-ikki pig'-g'-g' degan ovoz chiqardi-da butunlay o'chib qoldi.*

Qahramon ruhiyatidagi oniy, keskin o'zgarishlar ham undoshlarni birdan ortiq yozish orqali beriladi: *N-nima qilishim kerak bo'lmasa? Bo'ldi, muddaongga yetding... En-nasini... bu dunyoni!* (Sh. Xolmirzayev)

Rus va Yevropa filologik an'anasida bu hodisa **geminatsiya** nomi bilan yuritiladi. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»da mazkur hodisa «qo'sh undoshlik – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi» sifatida izohlanadi⁸. «O'zbek tili tarixiy fonetikasi» o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa «Qo'shoqlanish» yoki «ikkilangan

⁸Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати.-Тошкент, «ЎзМЭ», 2002, 143-бет.

undosh» deb yuritiladi: «qo‘shoqlanish – undoshlarning cho‘zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o‘zgarishlar sirasida ko‘rib chiqish o‘ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo‘la olishi bilan fonetik o‘zgarishlarga o‘xshaydi. Qo‘shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan k, q, t, l tovushlarida va faqat 2, 7, 8, 9, 30, 50 sanoq sonlarini nomlashda sodir bo‘ladi. Bu sonorlarni bir undosh bilan ham, ikkilangan undosh bilan ham talaffuz etish mumkin bo‘lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo‘shoqlanish sabablari haligacha ochilmagan. Lekin katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki kabi so‘zlardagi ikkinchi t, l, k lar tarixan morfologik ko‘rsatkich bo‘lib, ulardagi qo‘shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikr mavjud.»⁹ Adham Abdullayev esa «undoshlarni qavatlash» atamasini ishlatgan.¹⁰ Undoshlarni qavatlab qo‘llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan, *Ayyorlikda uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg‘on emas* (Oybek). *Uni ayblashga sizning ma‘naviy Haqqingiz yo‘q, uka! – dedi g‘azab bilan* (gazetadan). Keltirilgan misollardagi undoshlarning qavatlanishi qahramonlar tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan. Ya‘ni, birinchi gapdagi qahramonning o‘z «ishi-hunaridan» mamnunligi, «anoyi» emasligini ta‘kidlash istagi qavatlangan «sh» undoshi orqali yana-da aniq ifodalangan. Ikkinchi gapdagi qahramonning qahr-g‘azabi esa «q» geminatasi bilan ko‘rsatib berilgan. Yuqorida ta‘kidlaganimizdek, undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo‘llab bo‘lmaganidek, so‘zda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo‘lavermaydi. Masalan: – *Ukaginam, bu kennoyingizga (kelin oyingizga – ellipsis) zagsda patta (so‘z imlosida mavjud) kesilmagan. Birinchisidan to‘qqizta (so‘z imlosida mavjud) bola bor. Bechora giroy bo‘laman deb rosa tug‘di. To‘qqizinchisini tug‘di-yu o‘zimizning tilda aytganda brakka (brak+ga) chiqib qoldi.* (S.Ahmad)

3. Noto‘g‘ri talaffuzni ifodalash. Og‘zaki nutqda turli sabablarga ko‘ra ayrim so‘zlar, asosan, o‘zlashma so‘zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato o‘zlashgan so‘z imlosini to‘g‘ri bilmaslik, boshqa millatga mansublik, paronimlarni farqlamaslik, ayrim so‘zlar imlosini tasavvur qilmaslik kabilar natijasida yuzaga kelishi mumkin.

⁹Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 86-бет.

¹⁰Абдуллаев А. Ўша асар, 18-бет.

Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og‘zaki – jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim o‘rinlarda kulgi qo‘zg‘atish maqsadida ham so‘zlar atayin buzib talaffuz qilinadi va o‘sha tarzda yoziladi. Masalan: –*Kotibadan, kirsam mumkinmi, deb so‘rash kerak.*

–*Jinni bo‘ldingmi, Ne‘mat?*

–*Men sizga Ne‘mat emasman, o‘rtoq **Babbayev** bo‘laman, o‘rtoq **Xajjayip**.(S.Ahmad) –*Xo‘p, bo‘pti. Uning oti Zulfiqor, **fomilasi**... – aytaveraymi, deb unga qaradi. (S.Ahmad). Bo‘rixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. To‘g‘ri, nima deyishni bilardi. Ammo, til bilmasa nima qilsin? O‘ylab-o‘ylab, «**Salyam!**» dedi. Jigarlari kulishni ham, yig‘lashni ham bilmay hayron turib qolishdi. (S.Ahmad) –*Rahmatli padaringiz podachilikdan boshqa narsani bilmas edi. Esimda «**Oshalo-ol!**» deb kelganlari...***

– *«**Oshalol!**» emas, «oshi halol!» deb tuzatdi musiqa muallimi.*

(Sh. Xolmirzayev)

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohangdorligini va ta‘sirchanligini ta‘minlashda alliteratsiyaning o‘rni beqiyosdir. She‘riy nutqda misralar, undagi so‘zlar hamda bo‘g‘inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo‘llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she‘riyatida keng qo‘llanilib kelingan. Ko‘hna badiiyatshunoslik («ilmi bade’»)da alliteratsiya «tavzi’ san’ati» deb yuritilgan. Alliteratsiya deganda zabardast shoir Erkin Vohidovning mashhur «**q**» alliteratsiyali she‘ri ko‘z oldimizga keladi:

Qaro qoshing, qalam qoshing,

Qiyiq qayrilma qoshing qiz,

Qilur qatlinga qasd qayrab –

Qilich qotil qaroshing, qiz.

Qafasda qalb qushin qiynab,

Qanot qoqmoqqa qo‘ymaysan.

Qarab qo‘ygil qiyo,

Qalbimni qizdirsin quyoshing qiz.

Bunday usulni shoir Elbek ijodida ham kuzatish mumkin:

Ko‘klamda ko‘karsa ko‘k ko‘katlar,

Ko‘klarga ko‘milsa katta-kattalar,

Ko‘m-ko‘k ko‘karib ko‘rinsa ko‘llar,

Ko‘ngilni ko‘tarsa ko‘rkli gullar.

Alliteratsiya nasriy asarda ham kuzatiladi. Quyidagi misollarda **b, g, q, sh, t, k** undoshlarining takrorlanishi natijasida hosil qilingan alliteratsiyani kuzatish mumkin: *Butun bet-boshim bij-bij bo'ldi. Butun bet-boshim g'uj-g'uj ajin bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – darz-darz yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – qaqroq-qaqroq yer bo'ldi. Bet-boshim bet-bosh bo'lmadi – sho'r-sho'r yer bo'ldi!* (T. Murod) Bolalar folkloridagi tez aytishlar ham alliteratsiyaga asoslangan: *Bir tup tut, tutning tagida bir tup turp. Tut turpni turtib turibdimi, turp tutni turtib turibdimi? Oq choynakka oq qopqoq, Ko'k choynakka ko'k qopqoq.*

Alliteratsiyadan xalq maqollarida intonatsion butunlikni ta'minlash maqsadida ham keng foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin: *Suymaganga suykanma, suyganingdan ayrilma.*

*Tulkining tushiga tovuq kirar,
Tovuqning tushiga tariq kirar.*

Tek turganga shayton tayoq tutqazar.

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional – ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan. Unlilarning takrorlanishi maqollarda ko'p kuzatiladi:

*Ovni otsang, bilib ot,
Dol nishonga qo'yib ot.*

Non qon bo'lsa, qon – jon.

O'zing o'yda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin.

Assonans qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi:

*Ruhimda yo'qoldi qarorim,
Tanimda qolmadi madorim.
Bizlarni bir yo'qlab kelibsan,
Vafo qilarmisan, bahorim?! (A.Oripov)*

Alliteratsiya va assonans saj'li nasrda alohida ahamiyat kasb etadi. Saj' istilohi ilmiy adabiyotlarda nasrda ikki yoki undan ortiq so'zning qofiyada yoxud vaznda (ba'zan har ikkisida ham) kelishiga nisbatan

ishlatilishi ta'kidlanadi.¹¹ Misol: *Alqissa, Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib, ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab, bir so'z aytib turibdi.*

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnda fonetik birliklarning estetik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Badiiy matnda fonografik vositalarning qo'llanish sababini tushuntiring.
3. Alliteratsiya deb nimaga aytiladi?
4. Assonans deb nimaga aytiladi?
5. Geminatsiya deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ma'nodosh so'zlar.
2. Shakldosh so'zlar.
3. Paronimlar.
4. Zid ma'noli so'zlar.
5. Ko'p ma'noli so'zlar.
6. Eskirgan so'zlar.
7. Yangi so'zlar.
8. Sheva so'zlari.
9. Chet va haqorat so'zlari.
10. Barqaror birikmalar.
11. Agnonimlar.

Tayanch tushunchalar

Ma'nodoshlik, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik, zid ma'nolilik, antiteza, paronim, paronomaziya, neologizm, istorizm, arxaizm, dialektizm, vulgarizm, varvarizm, paremlar, agnonimlar, agnomaziya.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli,

¹¹Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ.-Тошкент, «Фан»,1978, 15-бет.

tarixiy va arxaik soʻzlar, yangi yasalmalar, shevaga oid soʻzlar, chet va vulgar soʻzlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Maʼnodosh soʻzlar

Maʼnodosh soʻzlar tilning lugʻaviy jihatdan boylik darajasini koʻrsatib beruvchi oʻziga xos vositadir. Tilda maʼnodosh soʻzlarning koʻp boʻlishi tilning estetik vazifasini yana-da toʻliq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va oʻrganilgan hodisadir. Oʻzbek tili maʼnodosh soʻzlarga juda boy. Yozuvchilar tilimizdagi maʼnodosh soʻzlar ichidan tasvir maqsadiga eng munosibini topib ular orqali qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha ifodalashga harakat qiladilar. Badiiy matndagi maʼnodosh soʻzlar tahlilida, asosan, ikki jihatga eʼtiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq maʼnodosh soʻzdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi boʻlsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq maʼnodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uygʻun holda qoʻllashi masalasidir.

Tilshunoslikda maʼnodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, yaʼni: 1) leksik maʼnodoshlik; 2) frazeologik maʼnodoshlik; 3) leksik-frazeologik maʼnodoshlik¹². Leksik maʼnodoshlikdan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambagʻalligi va rangsizligidan qochish uchun: *Ikkala oʻrtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland ovozlari boshqa hamma unlarni bosib ketdi.* (Choʻlpon) Tasvir obyektiga eʼtiborni jalb qilish uchun: *Xolbuki, musulmonlik kiyimda emas, qalbda, dilda.* (Choʻlpon) Ijobiy belgining darajama-daraja ortib borishini aniq ifodalash uchun: *Zebixon bilan kelgan boshqa qizlar ham bir-biridan yaxshi, bir-biridan soz, bir-biridan ochiq, bir-biridan quvnoq...* (Choʻlpon) Salbiy belgining kuchayib borishini ifodalash uchun: *Xoʻsh, mingboshining oʻzi odamlar aytganiday juda xunuk va badbashara odammi?* (Choʻlpon)

Kontekstual maʼnodoshlik. Katta mahoratli yozuvchilarning badiiy til borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud boʻlgan, tayyor maʼnodosh soʻzlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga koʻra maʼnodosh boʻlmagan soʻzlarni ham shunday qoʻllaydilar, bu soʻzlar ham matnda xuddi maʼnodosh

¹²Асқарова М., Қосимова М., Жамолхонов Х. Ўзбек тили.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1989, 29-бет.

soʻzlar kabi idrok etiladi. Masalan: *Kechagina qargʻab, soʻkib, «oʻldirsam!» deb yurgan kundoshini oʻpib, quchoqlab, silab-siypab bir nafasda ikkalasi «qalin doʻst» boʻlgan emishlar.* (Choʻlpon)

Frazeologik maʼnodoshlik. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon koʻzi oʻngida aniq va toʻla gavdalantirishda frazeologik iboralarning maʼnodoshligidan keng foydalaniladi. *Toqati toq boʻlmoq – sabr kosasi toʻlmoq, burni koʻtarilmoq – dimogʻi shishmoq, yaxshi koʻrmoq – koʻngil bermoq, ikki oyogʻini bir etikka tiqmoq – oyoq tirab olmoq, ogʻziga tolqon solmoq – mum tishlamoq* kabilar frazeologik maʼnodoshlikka misol boʻladi. Jumla tarkibida kelgan maʼnodosh iboralar qahramon bilan aloqador biror bir sifatni, xususiyatni detallashtirib, iker-chikirigacha koʻrsatib tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan: *U yenggan, yutgan, oshigʻi olchi kelgan, deganini boʻldirgan kundosh emasmi?*

Leksik-frazeologik maʼnodoshlik. «Lugʻaviy birlik sifatida frazeologizmlar soʻzlar bilan ham sinonimik munosabatda boʻla oladi.»¹³ Masalan: *Xursand – ogʻzi qulogʻida, gʻazablanmoq – jahli chiqmoq, begʻam – dunyoni suv bossa toʻpigʻiga chiqmaydi* kabilar leksik-frazeologik maʼnodoshlik hisoblanadi. Badiiy matnda maʼnodoshlikning bunday turidan holatni boʻrttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi: *Qurvon bibi soʻzga qancha epchil boʻlsa, Razzoq soʻfi shu qadar kamgap, indamas, damini ichiga solgan, ziqna odam edi.*

Shakldosh soʻzlar

Tilimizda tovush (yozuvda grafik) tomoni bir xil boʻlib, turlicha maʼnolarni ifodalovchi soʻzlar mavjud. Bunday soʻzlar omonimlar deb ataladi. Tilshunoslikda omonimiyaning uch koʻrinishi mavjudligi taʼkidlanadi: Omoleksema, omograf va omofonlar. «Omoleksemalarni belgilashda talaffuz jihatidan boʻladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan boʻladigan bir xillik ham hisobga olinadi.»¹⁴ Masalan, *qovoq-I* (inson aʼzosi) – *qovoq-II* (oʻsimlik nomi). Omograflar esa, harfiy jihatdan bir xil boʻlib talaffuzi har xil boʻladi: *tom-I* (uyning tomi) – *tom-II* (jild), *atlas-I* (ipakdan tayyorlangan mato turi) – *atlas-II* (xarita). Omofonlar deb talaffuz jihatidan teng kelish hodisasiga aytiladi: *yot(<yod) – yot, sutxoʻr(<sudxoʻr) – sutxoʻr* kabi. Shakldoshlik iboralarda ham kuzatiladi: *boshigakoʻtarmoq-I (eʻzozlamoq) – boshiga koʻtarmoq-II (toʻpolonqilmoq), qoʻl*

¹³Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек тили. 1-қисм.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 144-бет.

¹⁴Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили.-Тошкент, «Университет», 2006, 45-бет.

ko'tarmoq-I (ovoz bermoq, ma'qullamoq) – qo'l ko'tarmoq-II (urmoq). Shakldosh so'zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlikdan badiiy asarda alohida uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Xalq og'zaki ijodida askiya va payrov orqali kulgi chiqarish maqsadida, she'riyatda esa tuyuq yoki so'z o'yini hosil qilishda ishlatiladi. Masalan:

Qo'qonda Urfiy degan, Xo'jandda Kamol Xo'jandiy degan shoirlar bir-birlari bilan do'st ekan. Kamol Xo'jandiy Urfiyning mehmoniga chaqiribdi. Supada suhbat qilib o'tirganlarida Kamol Xo'jandiyning kichkina kuchugi dasturxon yoniga kelib, hatto dasturxonga tegib ketsa ham, u indamas ekan. Urfiyning juda g'ashi kelib, achchig'i chiqipti va oxiri so'rapti: - Bu maxsumchaga nima nom qo'yganlar? Kamol Xo'jandiy: Urfiy nomlardan birini qo'yganmiz-da. Urfiy: Kamoliga etsin!¹⁵

Paronim so'zlar

Paronimlar deb fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagina o'xshash, yaqin bo'lib qolgan so'zlarga aytiladi. *Abzal* (asli afzor-asbob, egar-jabduq) – *afzal* (fazl so'zining orttirma darajasi), *xalos* (ozod bo'lish) – *xolos* (faqat), *xush* (yaxshi, yoqimli) – *hush* (insonning sezish, idrok etish qobiliyati). «Paronimlarga asoslangan uslubiy figura paronomaziya deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini hosil qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi.»¹⁶ Badiiy adabiyotda o'xshash so'z (paronim)lar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning ma'naviy hamda lisoniy saviyasini ko'rsatish uchun ham ishlatiladi. Quyidagi parchada paronimlardan komik effekt yaratish maqsadida foydalanilgan. Qahrmon kompot (mevalardan tayyorlanadigan sharbat) va kompost (chiqindilardan achitib tayyorlanadigan organik o'g'it) paronim so'zlarining ma'nosini bilmaganligi uchun kulgili vaziyatga tushadi: *Aylanib yurib to'rtinchi brigada dalasida janjal ustidan chiqib qolibman. Bo'lim boshlig'i O'rmon aka bilan brigadir Rahimjon aka nima to'g'risidadir qo'llarini paxsa qilishib bahslashmoqda edi. Meni ko'rishi bilan bo'lim boshlig'i:*

- O'rtoq agronom sizdan bir iltimosim bor, -deb qoldi.

¹⁵Аския. Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.-Тошкент, 1970, 110-бет.

¹⁶Ҳожиёв А. Ўша асар, 80-бет.

- Agar malol kelmasa, mana bu Rahimjonga, uning a'zolariga **kompost** to'g'risida gapirib bersangiz. Bular haligacha hesh narsa tushunmas ekan.

- Marhamat,-dedim-da, u yoq - bu yoqqa qarab olgach, leksiya o'qishga tushib ketdim:

- O'rtoqlar, **kompot** juda foydali ichimlik, uni asosan meবাদan tayyorlashadi. Mevalarning xili qanchalik ko'p bo'lsa, u shuncha shirin bo'ladi. Bizning Farg'ona tomonlarda kompotni o'rik, shaftoliqoqi va olchanning qurug'idan tayyorlashadi. Xullas, kompot ichmabsiz, dunyoga kelmabsiz... Gapimni tugatmasimdan o'tirgan odamlar sharaqlab kulib yuborishdi. (X.To'xtaboyev)

Said Ahmad o'zining «Sinovchi uchuvchi» deb nomlangan hajviyasida ham o'xshash talaffuzli so'zlar vositasida paronamaziyanı yuzaga keltirgan: *Har bir korxonaning mahsuloti sifatini aniqlaydigan o'z sinovchilari bo'ladi. Masalan: yangi samolyotni birinchi uchirib beradigan uchuvchini **sinovchi-uchuvchi** deydilar... Mana, qarshimizda turgan barvasta qomatli, qarashi burgut nigohini eslatadigan, butun vujudidan kuch-g'ayrat, sadoqat, vafo sezilib turgan kishi mana shu zavodning **sinovchi-ichuvchisidir**...*

Birinchi parchadagi paronamaziya da ikkita o'xshash so'zning qahramon tarafidan farqlanmasligi, ya'ni ikkita alohida so'z ma'nolarining qorishtirilishi natijasida kulgili holat yuzaga kelgan. Ikkinchi parchadagi paronamaziya da esa qahramon kulgili vaziyatni yuzaga keltirish uchun atayin o'xshash talaffuzli yangi konstruksiyani hosil qiladi.

Zid ma'noli so'zlar

Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod* va *takofu* deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi.»¹⁷ Yevropa filologik an'anasida bu san'at «*antiteza*» deb yuritiladi. Badiiy asar tiliga bag'ishlangan ishlarda *zidlantirish, qarshilantirish* atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar

¹⁷Рустамов А. Навоийнинг бадпу маҳорати.-Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 64-бет.

zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi. Masalan: *Eski qishloqqa yangi odat.* (maqol) *Hali ancha balandda bo'lsa ham uning kamolidan zavoli yaqinroq ekani ko'rinib turardi. Shuncha yer qo'ldan chiqqan bo'lsa, uning baravariga qancha davlat qo'lga kirgandir, muni xudo biladi-yu xudoning sevimli bandasi qorako'z Miryoqub biladi!..*(Cho'lpon) Ba'zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo'rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so'zga birdaniga zidlantiradilar. Masalan: *U vaqtda o'zi – kuldi, ochildi, quvondi, gerdayib, osmondan qarab qadam bosdi... Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o'rtandi, xo'rlanib – xo'rlanib, achchiq – achchiq yig'ladi.* (Cho'lpon)

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi. Masalan: *«Zelixon Elchindan qasos haqidagi gaplarni birinchi marta eshitganda sergaklandi. U mushtdek yurakni qoyadek dard bosib turibdi, deb yursa, bu vujudda vulqon kuch to'playotgan ekan...»* (T.Malik)

Bu nutqiy parchada *mushtdek* va *qoyadek* so'zlari «kichik» va «katta» ma'nolari bilan antonimik munosabatga kirishgan. Zid ma'nolilikni barqaror birikmalarda ham ko'plab kuzatishimiz mumkin. Iboralarda: *ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq, yuzi yorug' – yuzi shuvut, ko'ngli oq – ichi qora, ko'ziga issiq ko'rinmoq – ko'ziga sovuq ko'rinmoq* kabi. Yoki so'z va ibora o'rtasidagi – leksik-frazeologik zid ma'nolilik: *xaxis – qo'li ochiq, xafa – og'zi qulog'ida* kabi. Maqol va matallarda: *Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. Yaxshidan ot qoladi yomondan dod. Osmon yiroq – yer qattiq.* Hikmatli so'zlarda: *Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, orlanib so'ramagan – o'ziga zolim.* (A.Navoiy)

Ko'p ma'noli so'zlar

Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Masalan: *yuk* so'zi o'zbek tilida ko'p ma'noli so'z hisoblanadi. O'zbek tilining izohli lug'atida mazkur so'zning quyidagi ma'nolari qayd qilingan: 1)«Bir yerdan ikkinchi yerga ko'tarib, tashib borilishi lozim bo'lgan og'irlik»; 2)«Kishini

urintirib qo‘yadigan, tashvishga soladigan ortiqcha narsa, tashvish, dahmaza»; 3)«Qorindagi bola, homila»; 4)«Diniy e‘tiqodga ko‘ra aziz-avliyolarni ranjitish tufayli yuz beradigan kasallik».¹⁸ Ardoqli adibimiz Cho‘lpon o‘zining «Kecha va kunduz» deb nomlangan romanida qahramonlar nutqida ana shu so‘zning 2- va 4-ma’nolarini qorishtirish asosida ham qahramonlar ichki dunyosini yorqinroq ochishga, ham chiroyli kulgi chiqarishga muvaffaq bo‘lgan: – *Yelkamda o‘n putdan o‘ttiz put yukim bor... – dedi mingboshi. Bu ham baqirishga yaqin bir ovoz bilan aytilgan edi. Uchala xotin ham bu yukning nimaligini anglab yetolmadilar. Xadichaxonning fikricha, mingboshiga «irim» qilgan edilar. Endi uni «qaytartirmoq»dan o‘zga iloj yo‘q edi. Bu fikr boshqa kundoshlarning miyalaridan ham o‘tmadi emas... Faqat Xadichaxonning bu fikri qat’iy bo‘lsa kerakkim, yashirishga lozim ko‘rmadi:*

– *G‘animlar qasd qilganga o‘xshaydi. Qaytarma qildirib bersammi? – dedi.*

–*Ayollarning bilgani irim, bilgani qaytarma, bilgani azayimxon... – dedi mingboshi... Shu ochilishdan dadillanib bo‘lsa kerak Xadichaxon yana e‘tiroz qildi:*

–*O‘zingiz o‘z og‘zingiz bilan «yuk bosdi» demadingizmi? Mingboshi kulib yubordi:*

–*«Yuk bosdi» degan bo‘lsam «qanday yuk?» deb so‘ragin-da, bachchag‘ar! – dedi u.*

Bu vaqtda uydagilar ham asta-sekin tashqariga chiqib yaqin o‘rtaga kelgan edilar. Mingboshi davom qildi:

–*Uchalang yukmisan menga?*

–*Nima og‘irimiz tushdi sizga? – dedi Xadichaxon. (Cho‘lpon)*

Ko‘p ma’noli yuk so‘zi mingboshi nutqida «ortiqcha tashvish» ma’nosida, ya’ni «uchta xotini o‘n puddan o‘ttiz pud» dahmaza ma’nosida qo‘llangan, xotinlar esa bu so‘zning qayd etilgan 4-ma’nosida tushunganlar, shu tarzda kulgili holat yuzaga kelgan. Iboralarda ham ko‘p ma’nolilikni kuzatishimiz mumkin. Masalan: *yuragi qinidan chiqmoq* iborasi sevinchni va qattiq qo‘rquvni ifodalashga xizmat qiladi. *Qizning paranjisini ko‘rishi bilanoq yigitning yuragi qinidan chiqayozdi*(Oybek). *Qo‘rqmayman deb bo‘lmaydi, o‘g‘lim. Shunaqa vaqtda odamning yuragi qinidan chiqib ketadi* (A.Qahhor). *Bosh suqmoq – qisqa fursatga kirmoq, xabar*

¹⁸ЎТИЛ., 2-том, 465-бет.

olmoq; aralashmoq, odamlarga qo'shilmoq. Tomdan tarasha tushganday – kutilmaganda, qo'qqisdan; qo'pol tarzda.

Eskirgan so'zlar

Jamiyat o'sib-o'zgarib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotdagi ba'zi tushunchalar tamomila eskirib, amaliyotdan chiqib ketadi. Badiiy asarda muayyan davr voqealari tasvirlanar ekan, ana shu davrga oid bo'lgan eski tushunchalarga murojaat qilmaslikning aslo iloji yo'q. Tilshunoslikda bunday tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar «*arxaizmlar*» va «*istorizmlar*» degan nomlar ostida umumlashtiriladi. Tilning hozirgi davri uchun eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan til birligi arxaizm deb yuritiladi. «Arxaizm o'zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi.»¹⁹Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. *O'rdu-qo'shin, handasa-geometriya, tilmoch-tarjimon, mirza-kotib, sadr-raisa, lak-yuz ming* kabi so'zlar ishlatilganda davr ruhi ta'kidlangan bo'ladi. Ayrim arxaik so'zlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, *yo'qsil – kambag'al* arxaik so'zlariga e'tibor beradigan bo'lsak, «*hech narsaga ega emaslik*» ma'nosi *yo'qsil* leksemasida *kambag'al* leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so'zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganida anglanadigan *yo'q - kam* so'zlari qiyoslansa, birinchisida ayni belgining «nol» darajada ekanligi seziladi. Arxaik so'zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham uslubiy vosita sifatida ishlatiladi. She'riyatda nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlash maqsadida ishlatiladi:

Siz ko'kning qopqasin qoqqan soatda

Quyosh ko'z uqalab uyg'onar edi. (G'.G'ulom)

Ulug' shaharlarning bo'ysirasida

Abadiy o'rinni topa olgan Shosh. (A.Oripov)

Ne-ne zilziladan chiqolgan omon

Manglayi yarqiroq makonsan buyuk. (A.Oripov)

Hozirgi kunda uchramaydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar *istorizm* (tarixiy so'zlar) deyiladi. Istorizmning arxaizmdan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik

¹⁹Раҳматуллаев Ш. Ўша асар, 98-бет.

birlik ham bo‘lmaydi, demak istorizm o‘zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir. Masalan: *amin, pristav, mingboshi, noyib, ellikboshi, ponsad* kabilar badiiy matnda ishlatilganda kitobxon ijtimoiy boshqaruv tizimi bilan bog‘liq tarixiy voqelikni ko‘z oldiga keltiradi. Tarixiy so‘zlar ham badiiy matnda o‘tmish voqeligini real tasvirlash maqsadida ishlatiladi.

Badiiy asar tilidagi eskirgan so‘zlarni tahlil qilishda asar yozilgan davrni e‘tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Chunki, «so‘zlar yozuvchi yashagan, ijod etgan davrdayoq eskirgan bo‘lishi mumkin bo‘lganidek, asar yozilgan davrda faol iste’molda bo‘lib, keyinchalik iste’moldan tushgan»²⁰ bo‘lishi mumkin.

Yangi so‘zlar

Yangilik bo‘yog‘iga ega bo‘lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan leksemalar **neologizm** yoki **yangi so‘zlar** deyiladi. «Neologizm tilga umuman mansub bo‘lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo‘lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi.»²¹ Badiiy asarda asosan individual nutq neologizmlari badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Mahoratli yozuvchilar voqelikni o‘ziga xos, betakror va yangicha ifodalashga harakat qiladilar. Shuning uchun hali ko‘nikilmagan yoki umuman qo‘llanilmagan, yangi, ohorli so‘zlardan foydalanadilar. Buni quyidagi misollarda ham ko‘rish mumkin: 1. *Shu ikki kechaning ixtiyori menda! Men – jinlanganman, men – o‘tman, olovman!* 2. *Miryoqub Akbarali mingboshini haqir ko‘radi, xo‘rlaydi, uning itlanishidan kuladi.* 3. *Bahorlashib bir borib kelaman, deb yurib edim.* (Cho‘lpon) 4. *Bajarajak yumushlarimni bot – bot bayonlaydi.* 6. *Ta‘tillanib podayotoqqa bordim.* (T.Murod). *Direktorimiz kabinadan tashqarilaydi.* (T.Murod)

Sheva so‘zlari

Yozuvchilar o‘z qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadilar. Sheva so‘zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o‘zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi

²⁰Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи.-Самарқанд, НД, 2003.38-бет

²¹Раҳматуллаев Ш. Ўша асар, 93-бет.

me'yor, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir.»²² Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning **fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar** sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin. **Fonetik dialektizmlar** asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Masalan: *1.Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko'ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi, ustiga poxol to'shalgan aravada bo'lsa ham, allaqaylarga talaqirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi.*(Cho'lpon) *2.Enaxonlarning butun oilasi yoyilgan qopning tebrasida jugari uqalab o'tirardilar.* (Cho'lpon) *3.Toshkanniyam olibdimi-a?* *4.Televizorning ichida-da, ulim.* *5.Obro'y bor-da, obro'y!* **Leksik dialektizmlar** ham o'z navbatida ichki guruhlarga bo'lib o'rganiladi: **sof leksik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar va semantik dialektizmlar.** Masalan: *1.Kampir shotining yon yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan saqichini ezib «soqqa» yasar...*(Cho'lpon) *2.Jiyaningiz qishloqdan zig'ir moy olib keldi. Shuni chuchityapman.* (T. Murod). *3.U yozlik kiyimini kiyib, to'ppa-to'g'ri birinchi klass nomerga bordi va o'zi uchun ajratilgan kichkinagina chigiling (bejirim) va soz uyiga o'rnashdi.* (Cho'lpon). *4.Tok osti so'ri olachalpoq ko'laga bo'ldi.* (T.Murod) Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi. Bunday so'zlar tasvirning realligini ta'minlaydi: *U eshikdan kirar – kirmas to'y to'qqizini xotiniga uzatib: - Qizing qani? – deya so'radi.*(Cho'lpon) Biror so'z adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lib, shevada adabiy tilda bo'lmagan ma'nosi bilan qo'llana oladigan so'zlar **semantik dialektizmlar** deb yuritiladi. Masalan: *Men buvimdan (onamdan – M.Y.) beruxsat mehmon chaqirmayman.* (Cho'lpon) **Grammatik dialektizmlar**ning ham morfologik va sintaktik deb ataluvchi ichki guruhlari mavjudligini qayd etish mumkin. Masalan: *Qurvonbibi bu haqiqatni o'zi-o'z ko'nglida necha marta takrorlagan bo'lsaykin. Bilamiz, taqsir, yangi uylangan odamdi gapga tutib bo'lmaydi.* Shevaga xoslik iboralarda ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlarida Surxondaryo shevasiga xos

²²Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси.-Тошкент, «Фан», 1981, 24-бет.

frazeologizmlar ko'p qo'llanilgan: *Eson xizmatkorni bolasi Botir qo'shchi tumandan aynib keldi. Xolilatib-xolilatib oyoq ildi. Men ovoz qo'yib chiriq berdim. Seni yo'qlab chiriq berdim.*

Chet va haqorat so'zlari

Badiiy adabiyotda muayyan tasvir maqsadi bilan o'zga tilga oid so'z va iboralar qo'llanishi kuzatiladi. Tilning lug'at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og'zaki nutqda mavjud bo'lgan bunday chet so'zlaridan badiiy nutqda voqealar bo'lib o'tayotgan o'ringa ishora qilish, nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning milliy mansubligi, qahramonlar xarakteri haqida ma'lumot berish maqsadida foydalaniladi. Bunday birliklar **varvarizmlar** deb yuritiladi. Masalan, quyidagi parchada tatar millatiga mansub Fatxullin ismli amaldor nutqida keltirilgan varvarizmlar qahramonning qaysi millatga mansubliginagina emas, balki uning xarakterini ham to'liq ochib berishga xizmat qilgan: *O'xu, tolkoviy malay shul. Bundan otlichniy kommunist chiqa. Ul partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay yeyishi mumkin. Bravo, bravo!* (S.Ahmad)

Tilshunoslikda **vulgarizmlar** deb ataluvchi haqorat so'zlarida o'ta salbiy munosabat, kamsitish, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko'rinib turgan bo'ladi. Bunday so'zlar ko'proq nominativ ma'nolariga ko'ra emas, ayni shu konnotativ ma'nolariga ko'ra nutqda yashaydi. Haqorat so'zlari badiiy asarlarda asosan, qahramonlar nutqida ishlatiladi. Lisoniy tahlil jarayonida badiiy asarga olib kirilgan vulgarizmlarni kimning (jinsi, ijtimoiy tabaqasi, mavqei, yoshi kabilari) nutqida ishlatilayotganligiga qarab guruhlash, qanday vaziyatlarda va nima sababdan qo'llanilayotganligini hamda ularning leksik-semantik tarkibi, shevaga xoslanganligi kabilarni aniqlash lozim bo'ladi. Misollar: – *Hey! Baqqa tush, enag'ar!, Momo qo-oldi... Yuraging sovudimi, haromi? Endi yaylov keng bo'ldi senga! Bog'da javlon urasan, silkasal!* (Sh.Xolmirzayev) - *Ahmoq! – dedi kampir. – Qayoqlarda sang'ib yurganding?* (S.Ahmad) – *Nima, nima? Menga til tegizdi? Nimalar deydi xotintaloq?* (Cho'lpon) *G'animat g'arniki, deydilar, -dedi Botir firqa.* (T.Murod)

Barqaror birikmalar

«Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari

xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.»²³**Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar** barqaror birikmalar hisoblanadi.

Iboralar. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning o'rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarni qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir. Bunga «umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni kiritish mumkin.»²⁴ Frazeologik iboralarni qayta ishlashning turli usullari B.Yo'ldoshev tomonidan keng o'rganilgan.²⁵ Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlari quyidagilardan iborat: 1.Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish: *Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan velosipeddek yuvosh bo'lib qolasiz.* (S.Ahmad) *Mingboshining falon – falonlari bizni ko'ziga iladimi?, -deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamaysanlar? Og'zingga paxta tiqdingmi hammang? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta chopadigan ahmoq ham bo'ladimi?* (Cho'lpon) 2.Ibora tarkibini kengaytirish. Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda *jar solmoq* iborasi mavjud. Cho'lpon uni *qo'shkarnayi bilan jar solmoq* tarzida kengaytiradi: *Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday! Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!* 3.Ibora tarkibini qisqartirish. Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi. Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda *qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq* iborasi

²³Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.(АЛ 2-босқич талабалари учун дарслик)-Тошкент, «Шарк», 2002, 103-бет.

²⁴Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 70-бет.

²⁵Йўлдошев Б. Фраzeологик услубият асослари.-Самарқанд, 1999.

mavjud bo‘lib, uning ma‘nosi «*ixlosi qaytib, ishonmay qo‘yib, diqqat-e‘tibordan soqit qilmoq*» tarzida izohlanadi. Cho‘lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo‘llaydi: *Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o‘zboshimcha harakatlariga yo‘l qo‘yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo‘l yuvishimiz kerak bo‘ladi.* Bu iboraning noyib to‘ra nutqida qo‘l yuvmoq tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixshamligi uchun, balki ma‘no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to‘raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to‘g‘ri keladi» demoqchi ekanligi mazkur ibora orqali ta‘kidlangan. Bundan ko‘rish mumkinki, ayni iboraning qisqargan varianti «tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qoshib qolmoq» kabi yangi ma‘no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo‘llanilgan iboralarni o‘rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdorini (fondini) aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo‘lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo‘ladi.

Maqol – matal va hikmatli so‘zlar

Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o‘tkir mazmunli, ko‘chma ma‘noda yoki ham ko‘chma ma‘noda, ham o‘z ma‘nosida qo‘llanadigan hikmatli xalq iboralaridir.²⁶ Maqollarda fikrni lo‘nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta‘sirchanligini ta‘minlashda juda qo‘l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta‘minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi. *Yaxshining so‘zi – qaymoq, Yomonning so‘zi – to‘qmoq. Eshikli bo‘lding – beshikli bo‘lding. Chumchuq so‘ysa ham qassob so‘ysin. Sulaymon o‘ldi devlar qutildi. Hamal keldi – amal keldi* kabi obrazli va yaxlit barqaror birikmalar maqol hisoblanadi. «Matallar–tarbiyaviy, pand-nasihat ma‘nolarini ifodalovchi, grammatik jihatdan to‘liq gap shaklida bo‘lgan, faqat o‘z ma‘nosida – to‘g‘ri ma‘noda qo‘llanadigan, qisqa, ixcham xalq iboralaridir.»²⁷ Masalan: *Go‘sh t suyaksiz bo‘lmas, sholi – kurmaksiz.*

²⁶Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1984.

²⁷Бердиёров Х., Расулов Р. Ўша асар, 12-бет.

Gumon iymondan ayirir. Gul tikonsiz bo'lmas kabilar matal hisoblanadi. Hikmatli so'zlar ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo'lgan bunday so'zlar aforizmlar ham deyiladi. Tilshunoslikda maqol-matal va hikmatli so'zlar «paremalar» deb ham yuritiladi. O'zbek tilida maqol-matal hamda aforizmlarga bag'ishlangan ko'plab lug'atlar mavjud.²⁸ Badiiy asarni lisoniy jihatdan tahlil qilishda bunday lug'atlardan unumli foydalanish zarur.

Agnonimlar

Agnonim atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, *bilinmagan, tushunarsiz, noma'lum nomdegan* ma'noni bildiradi. Muayyan tilda muloqot qiluvchilar uchun o'sha tildagi noma'lum, notanish, tushunarsiz yoki kam tushunarli bo'lgan so'zlar agnonimlar degan nom bilan umumlashtiriladi.²⁹ Agnonimlar lingvosentrik emas, balki antroposentrik hodisa hisoblanadi. Ya'ni, buni tildan foydalanuvchining lisoniy layoqati bilan bog'liq hodisa deb qabul qilish mumkin. Mutaxassislar ma'lum leksik-frazeologik birlik agnonim sifatida qabul qilinishi uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak, deb hisoblashadi: 1. Bir tilda so'zlashuvchilarga butunlay tushunarsiz bo'lgani holda iste'molda qaysidir darajada mavjud bo'lsa: *jo'mish (jo'mish o'kirib biyik bo'lmas, echki yuguribkiyik), olato'g'anoq (olato'g'anoq olg'ir bo'lsa ham, qarchig'aydek bo'lmas)* 2. Bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan eshitilgan, lekin to'liq anglanmagan bo'lsa: *kvalifikatsiya, bakalavr, fauna, fayl, emissiya, embargo, rokirovka* kabi. 3. Til egasi muayyan so'zni qaysidir sohaga tegishli ekanligidan xabardor, «buni faqat ma'lum bir soha egalarigina biladi» degan fikrda, lekin aniq aytib bera olmagan bo'lsa: *gistologiya, sistalogiya, aksiologiya, falaj, esperanto, etnografiya, anemiya* kabi. 4. Til egasi muayyan so'zning qandaydir predmet ekanligini bilgani holda uning aynan nima ekanligini aytib bera olmasa: *hantal, ang'iz, tuvoq, koshin, kofein, eskort* kabi. 5. Til egasi

²⁸Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани.-Тошкент, «ЎзМЭ», 2001.; Ўзбек халқ мақоллари.-Тошкент, «Шарқ», 2003.

²⁹Қаранг: В. В. Морковкин, А. В. Морковкина. Русские агнонимы: понятие, состав и мысловое разнообразие. Москва. 1997.

muayyan soʻzning eng umumiy boʻlgan tomonini bilgani holda uning xususiy tomonlarini aytib bera olmasa. *Sakura-daraxt*, lekin qanday daraxt, qayerlarda oʻsadi, shakl-shamoyili qanday? *Sugʻur-hayvon*, lekin qanday hayvon? *Avakado-meva*, lekin qanday meva? Shuningdek, tildan foydalanuvchi muayyan soʻzni nutq jarayonida koʻp va oʻrinli qoʻllagani holda maʼnosini bilmasa yoki tushuntirib bera olmasa ham mazkur birlik agnonim hisoblanadi: *maʼnaviyat*, *anqov*, *aqida*, *gʻoya*, *qadriyat*, *hamiyat*, *mijoz* kabi.

Badiiy adabiyotda agnonimlar alohida estetik vazifa bajaradi. Agnonimlarning badiiy matnda uslubiy maqsad bilan qoʻllanilish hodisasini agnomaziya deb atash mumkin. Agnomaziya yuklanadigan vazifalar sirasiga qahramonlar dunyoqarashini aks ettirish, ularning nutqini individuallashtirish hamda illustrativ funksiya bajarish kabilarni kiritish mumkin. Quyidagi parshada ostiga chizilgan agnomik birliklar, asosan, farmasevtika boʻyicha mutaxassis nutqida (domlaning maʼruzasida) qoʻllanilgan boʻlib, illustrativ xarakter kasb etadi. Kitobxon uchun bu soʻzlarning anglanishi u darajada muhim emas. Faqatgina qahramonning faoliyat oʻrni haqida maʼlumotga ega boʻladilar xolos: «*Birinchi qatorga oʻtirib, leksiya daftarimni ochib qoʻydim. Sadir Fuzaylovich uyoqdan-buyoqqa vazmin borib kelib, leksiyasini davom ettirdi. -Uxlatadigan moddalar neyronlardagi qoʻzgʻalish seanslarini susaytiradi, retikulyar formatsiyaning bosh miya poʻstlogʻiga koʻrsatadigan stimullashtiruvchi taʼsirini pasaytiradi va shu tariqa uyquni vujudga keltiradi.*

Sekin burilib qaradim. Muzaffar ham mendan koʻz uzmay oʻtirgan ekan. Soqoli oʻsib ketibdi. Sochi taralmagan, koʻylagi gʻijim... Hech qachon bunaqa yurmas edi. Bir gap boʻlgan.

-Uxlatuvchi preparatlar orasida eng taʼsirli dorilar,-Sadir Fuzaylovich ovozini balandroq koʻtardi,-barbituratlar hisoblanadi. Bular orasida hozirgi kunda eng kuchlisi fenobarbital hisoblanadi. Bu preparat uxlatuvchi, shuningdek, talvasani, epilepsiya-tutqanoqni tinchlantiruvchi dori sifatida poroshok yoki tabletka holida 0,1-0,2 grammdan ichiladi.

Oyim kecha ham fenobarbital ichdi. Ikkita tabletka. 0,2 gramm! Keyin qotib uxlab qoldi. Men esa mijja qoqmadim. Shu kecha oyimni birinchi marta yomon koʻrib ketdim.»(Oʻ. Hoshimov. "Ikki eshik orasi") Quyidagi matnda esa oqsoqolning bankrot soʻzining maʼnosini bilmasligi natijasida komik effekt yuzaga kelganligini kuzatishimiz

mumkin: *Bir biznesmen yigit mahallada yashaydigan bir oqsoqolni uyiga chaqiribdi. Oldinlari uyi to‘la odam bo‘ladigan yigitga qarab, otaxon asta so‘rabdi:*

- *Ha, bolam, tinchlikmi?*

- *Tinchlik, otaxon, tinchlik. Shu kichkinagina bankrotcha bo‘lib goldim. Shunga bir duo qilib yuboring, -debdi biznesmen.*

- *Omin, iloyo bundan keyin katta-katta bankrot bo‘lib yurgin, -deb duo qilibdi otaxon!*

*Axir otaxon bankrotni qaydan ham bilsin!*³⁰

Abdulla Qahhorning «Adabiyot muallimi» asaridagi praktikum, minimum, maksimum, Detirding, Stending, Mering, Demping kabi agnonimlar Boqijon Baqoyevning nutqini individuallashtirishga xizmat qilgan. Boqijon Baqoyev ana shunday, o‘zidan boshqalar (hatto o‘zi ham tugal) tushunmaydigan so‘zlarni ishlatib huzur qiladigan odamlar qiyofasini ko‘z oldimizda gavdalantiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ma’nodosh so‘z va iboralarning badiiy matndagi o‘rni haqida ma’lumot bering.
2. Shakldosh so‘z va iboralarning badiiy matnda qo‘llanishi haqida ma’lumot bering.
3. Paronamaziya deganda nimani tushunasiz?
4. Zid ma’noli so‘z va iboralar matnda qanday vazifa bajaradi?
5. Ko‘p ma’noli so‘z va iboralarning estetik funksiya bajarishi haqida ma’lumot bering.
6. Eskirgan so‘z va iboralar deb nimaga aytiladi?
7. Yangi so‘zlar badiiy matnda qanday vazifa bajaradi?
8. Sheva so‘zlarining estetik vazifasi haqida ma’lumot bering.
9. Chet va haqorat so‘zlari nima maqsadda badiiy matnga olib kiriladi?
10. Barqaror birikmalar deb nimaga aytiladi?
11. Agnonim va agnomaziya deb nimaga aytiladi?

BADIIY MATNNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Morfologik parallelizm.
2. Affiksial sinonimiya.
3. Affiksial omonimiya.

³⁰ А.Жўраев. Танимадинг-а?!-Тошкент: «Шарқ», 2005, 99-б.

4. Affiksial antonimiya.

Tayanch tushunchalar:

Morfologik pallelizm, affiksial sinonimiya, affiksial omonimiya, affiksial antonimiya, antroponim, antonomasiya.

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog‘liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda «maxsus so‘z formalari vositasida, shuningdek ma‘lum bir grammatik ma‘no va funksiyaga ega bo‘lgan so‘z formasini maxsus qo‘llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi.»³¹ Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma‘no qirrasiga ega bo‘lgan so‘zlarda aniq ko‘rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma‘no qirralariga ega bo‘lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad bilan qo‘llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e‘tiborni qaratish lozim bo‘ladi. Odatda erkalash – suyish, hurmat – e‘zozlash, ko‘tarinkilik, ulug‘vorlik, tantanavorlik kabi ma‘nolarni bildiruvchi so‘zlar ijobiy ma‘no qirrasiga ega bo‘lgan so‘zlar hisoblanadi. Masalan: *qizaloq, toychoq, o‘rgilay, girgitton bo‘lay, bolaginam, oppog‘im, do‘mbog‘im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim* kabi. Salbiy ma‘no qirrasiga ega bo‘lgan so‘zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrlilik, masxara, nafrat, g‘azab, kinoya, kesatq kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so‘zlar kiradi. Masalan: *to‘ng‘iz, to‘nka, takabbur, yebto‘ymas, ochofat, bedavo, makkor, muttaham, beso‘naqay, satang, mug‘ombir, shilqim* kabi. Bunday ma‘nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. «Poetik morfologiyaning tadqiq doirasi nihoyatda keng bo‘lib, ulardan biri o‘ziga xos qo‘llangan affikslar tadqiqidir. Affikslarning poetik tadqiqi jarayonida, avvalo, turli leksik-grammatik kategoriyalar jihatidan bo‘linishi hisobga olinadi».³² O‘zbek tilida kichraytirish shakli *–cha, –choq, –chak* qo‘shimchalari bilan; erkalash shakli *–jon, –xon, –oy, –(a)loq* affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, tur-jinsga ajratish kabi ma‘nolar *–lar* affiksi bilan hosil qilinadi. *–gina* qo‘shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma‘nolarini yuzaga chiqaradi. Tahlil jarayonida matnda qo‘llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko‘rinib

³¹ Абдуллаев А. Ўша асар, 41-бет.

³² Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир // ЎТА, 2004, №2, 75-77-бет.

turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgarishlar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takroridir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita – morfologik parallelizmning qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Morfologik parallelizm deb «nutq parchasida mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar, grammatik vositalarning qayta qo'llanilish usuli. Bu o'rinda bir sintaktik qurilma doirasida parallel qo'llanuvchi yordamchi so'zlar, forma yasovchi qo'shimchalarning aynan takrorlanishi nazarda tutiladi».³³ Morfologik birliklarning alohida estetik maqsad bilan she'riy nutqda parallel ravishda qo'llanilishi ko'p kuzatiladi.

Vatan, to tanda jonim bor,

Seningdirman, seningdirman,

Tanim hok o'lsa ham sen yor,

Seningdirman, seningdirman. (E.Vohidov)³⁴

Nasriy matnda morfologik (sintaktik) parallelizm ertaklarning boshlanmasida ko'p kuzatiladi. Quyidagi misolda *emoq* to'liqsiz fe'lining tushangan shakli takroridan o'ziga xos ohangdorlik, musiqiylik hamda mazkur fe'l shakli orqali doimiylik belgisiga ega bo'lgan barqaror butunlik hosil qilingan: *Bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasavul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa posbon ekan...*(ertakdan)

Badiiy asarda qo'llanilgan morfologik parallelizm yoki har qanday tasviriy-ifodaviy vositani qayd etish yoki mavjudligini ta'kidlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Asl maqsad shu tarzda tasviriy vositalar yoki badiiy san'atlar yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni qay darajada ravon, qulay, jozibador yoxud san'atkorona ifodalashiga xizmat qilganini aniqlashga qaratilishi lozim. Aks holda, bu jo'n va zerikarli mashg'ulotga aylanadi. Badiiy tasvir vositalari o'z nomi bilan badiiyatga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular biz uchun qidirib topilishi shart bo'lgan narsa yoki asosiy maqsad emas.

Ot so'z turkumining ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari va subyektiv baho shakllarining poetik imkoniyatlarini tahlilga tortish ham lingvopoetikaning muhim masalalaridan hisoblanadi. Tegishli adabiyotlarda mazkur qo'shimchaning hurmat, kinoya, piching,

³³Мамажонов А., Махмудов У. Услубий воситалар.-Фарғона, 1996, 17-бет.

³⁴Эркин Воҳидов. Сайланма.-Тошкент, «Шарқ», 2001.

noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatilishi aniq misollar bilan asoslab berilgan. Ko'plik shakli qo'shimchasining qahramonlar ruhiyatidagi turfa tovlanishlarni tugal aks ettirish imkoniyati boshqa qo'shimchalarga qaraganda aniq ko'zga tashlanib turadi. «Jumlada ifodalangan harakat yoki holatning egasi shaxs bo'lmaganda turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ega ko'plik shaklida bo'lsa ham, unga tegishli fe'l, asosan, ko'plik qo'shimchasini olmaydi, ya'ni *Barglar to'kildilar* emas, *Barglar tokildi* tarzida bo'ladi. Ammo Abdulla Qodiriy bunday o'rinlarda ham «-lar»ni qo'llaydi, u shunday tasvir tarzini tanlaydiki, -lar o'zgacha bir nozik ma'no ishvalarini kasb etadi. Ayniqsa, Kumush va Otabek bilan aloqali tasvirlarda bu juda yaqqol ko'rinadi: (...) *Ikkinchi yoqdan o'zini asir etgan shahlo ko'zlar unga nafratlanib qaragandek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz deb qichqirurlar edi*».³⁵ Rauf Parfi she'rlarda ham shunday holatni kuzatish mumkin:

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun

Ivishgan novdalar sindilar.

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,

*Barglari jon uzib tindilar.*³⁶

Egalik shakli ham sof egalik, qarashlilik ma'nosidan tashqari erkalatish, koyish, nolish, tinchlantirish, achinish, kinoya, kesatiq, faxrlanish, kibr, kamtarlik kabi modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Ushbu misolda egalik shakli orqali qahramonning ma'naviy dunyosi ochib beriladi. Yozuvchi jirkansh ishlaridan faxrlanish va qarshisidagi insonga nisbatan kibr, manmanlik yoki tahqirlash ohangida muomala qilishga odatlangan qahramon qiyofasini benihoya aniq aks ettira olgan: - *Aql yoshda emas, aql boshda, eshon! – deydi general Skobelev. – Men, o'ttiz yoshimda Xivani tiz cho'ktirdim! Mana, o'ttiz iki yoshimda Qo'qonni tariqday tirqiratdim! Saksonni urib qo'yib, sen nimani qotirdinig?* (T.Murd). Shuningdek, atoqli otlar (antroponimlar)ning muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ayrim ismlar yozuvchining badiiy - estetik niyatini aniqlashga yordam beradi. Atoqli otlarning ana shunday vazifalarda qo'llanishi bilan bog'liq hodisa ayrim adabiyotlarda antonomasiya degan nom ostida umumlashtiriladi.³⁷ O'zbek adabiyotida personaj

³⁵Маҳмудов Н. Рост ва расо сўзлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1993, №41-42 (3248), 3-бет.

³⁶ Рауф Парфи. Сўнгги видо.-Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

³⁷Бобохонова Л.Т. Инглиз тили стилистикаси.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 64-бет.

xarakter – xususiyatini ochib beruvchi, tagma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p uchraydi. Masalan, *Salimsoq semiz, Kerzon, So'navoy, Sovinak, Mag'zava qori, Burnash abziy, Kalvak mahzum, Toshpo'lot tajang* (A.Qodiriy); *Jonfig'on, Cho'loq domla, Norin Cholpiq, Nabigul, Semiz Nazarov, Oriq Nazarov, Yovqosh Olloberganov* (A.Qahhor); *G'oyibnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon* (S.Ahmad) kabi asar qahramonlari ismlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi. Mahoratli yozuvchilarimiz qahramonning hayoti, taqdiri va ruhiyati bilan uning ismi o'rtasida mushtaraklik o'rnatish orqali betakror obrazlar yaratishga harakat qiladilar. Bu albatta yozuvchining lisoniy mahorati hisoblanadi va bunday holatlarni tadqiq etish orqali yozuvchining poetik olamiga kirib borish mumkin.

«Sifat so'z turkumi poetik vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. U badiiy adabiyot tilida eng ko'p uchraydigan epitelar hosil qilshda qo'llaniladi».³⁸ Shuningdek, sifat so'z turkumidagi sinonimiya, sifat darajasini hosil qiluvchi shakllar hamda sifat yasovchi qo'shimchalar orqali ham badiiy-estetik effekt hosil qilinadi.

Sonlar, aslida, gapdagi muayyan miqdorga aniqlik kiritish uchun ishlatiladi.³⁹ Lekin, mavhumlik yoki me'yordan ortiqlik ma'nolarini urg'ulash uchun qo'llanilganligini ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu misolda *bir* soni aniqlikni emas, *qandaydir, qaysidir* ma'nolaridagi mavhumlikni ifodalaydi:

Hindiqushdan taraladi bir nola,

Yuraklarni titratib zir-zir nola.

Qarang, qonga botib yotar bir dala,

Mangu armon bo'lib ketgan o'g'lonlar. (M.Yusuf)

Quyidagi parchada keltirilgan *ming* soni ham konkret miqdorni emas, balki *uzoq muddat* ma'nosidagi me'yordan ortiqlikni bildiradi:

Sochgum gulday dunyoga mehrim,

Toki yurak urib turadi.

Sen abadiy yashaysan, she'rim –

Qarg'a faqat mingga kiradi. (M.Yusuf)

Badiiy matnning ekspressivligini ta'minlashda olmoshlarning ham alohida o'rni bor. Olmoshlar bir so'zning takrorlanishi bilan yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan g'alizlikning oldini oladi. Olmoshlarning

³⁸Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 109-бет.

³⁹Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 113-бет.

takrorlanishi esa nutqqa o'ziga xos ohangdorlik bag'ishlash bilan birga matnni shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida fe'l turkumiga kiruvchi so'zlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki, bu turkumdagi so'zlarning ekspressiv imkoniyatlari benihoya kengdir. Fe'lning mayl, shaxs-son, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, zamon hamda funksional shakllari asosida namoyon bo'luvchi o'ziga xosliklarni o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
2. Antonomasiya haqida ma'lumot bering.
3. Morfologik parallelizm deb nimaga aytiladi?
4. Qo'shimchalardagi sinonimiya, omonimiya va antonimiyadan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATNNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ekspressivlikni ta'minlovchi sintaktik vositalar.
2. Ko'chimlar.

Tayanch tushunchalar:

Sintaktik parallelizm, emotsional gaplar, ritorik so'roq gaplar, inversiya, ellipsis, gradatsiya, antiteza, farqlash, o'xshatish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, parafraza, mubolag'a, grotesk va kichraytirish.

Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq» kabi uslubiy figuralar «fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini ta'kidlaydi.⁴⁰ «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis,

⁴⁰Абдуллаев А. Ўша асар, 58-бет.

alliteratsiya, ritorik so‘roq kabilar»⁴¹ Bu uslubiy vositalar mavzuga aloqador bo‘lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi. Biz quyidagi o‘nta hodisaga to‘xtalish bilan cheklanamiz: 1.Sintaktik parallelizm. 2.Emotsional gap. 3.Ritorik so‘roq gap. 4.Inversiya. 5.Ellipsis. 6. Sukut. 7.Gradatsiya. 8.Antiteza. 9.Farqlash. 10.O‘xshatish.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko‘p qo‘llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o‘rganiladi. Parallelizm (yun. *parallelos-yonma-yon boruvchi*) yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo‘lishi. Masalan: *Oshxona taraf quloq tutadi. Darvoza taraf quloq tutadi. Molxona taraf quloq tutadi. Ovoz qayerdan kelyapti – bilolmaydi* (T.Murod). «Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to‘la ishontira olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyishi manbalaridan biri bo‘lib, poetik nutqda ko‘p qo‘llanadigan, eng mahsuldor va ta’sirchan sintaktik birlik hisoblanadi».⁴² Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta’sirchanligini boyitish bilan birga ma’noni kuchaytirishga va fikrning batafsil - atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog‘liq ma’lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi. Masalan: *Qo‘shchi kalondimoq – kalondimoq qadam bosdi. Kibor – kibor quloch otdi. Kerma qosh – kerma qosh boqdi.*(T.Murod) Bu misolda qahramonning uch xil harakati bir xil shakllangan gaplarda ifodalangan, ya’ni, *qadam bosmoq – quloch otmoq – boqmoq*. Quyidagi misolda esa bir harakat bilan bog‘liq ma’lumotlar fondi parallel gaplarda kengayib boradi: *Tom bosh – adog‘ilab qadamladi. Vazmin – vazmin qadamladi. Olishlarga dono – dono boqib qadamladi. Yoki: Qo‘shchi qo‘llari ketida tag‘in qadam oldi. Mag‘ribga boqib qadam oldi. Mashriqqa boqib qadam oldi.*(T.Murod)

Emotsional gaplar. So‘zlovchining o‘ta xursandlik yoki o‘ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida maxsus ijobiy va salbiy bo‘yoqdor so‘zlar (*chehra, o‘ktam, tabassum / turq, qo‘pol, tirjaymoq* kabi) mavjud bo‘ladi. O‘sha so‘zlar orqali qahramon ruhiyatida kechayotgan sevinish, qo‘rquv, g‘azab kabi psixologik jarayonlarni

⁴¹ Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1990, 34-бет.

⁴²Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. // ЎТА., 2004, №2, 73-бет.

hamda yozuvchining tasvir obyektiga nisbatan subyektiv munosabatini bilib olamiz. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo‘yoqdor so‘z va iboralar, his-tuyg‘u ifodalovchi undovlar (*oh, voy sho‘rim, eh attang, bay-bay-bay* kabi), munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta‘minlashga xizmat qiladi: *Qanday yoqimli tong! To‘yib-to‘yib nafas olasan! Buncha fusunkor bo‘lmasa bahor! Qishlog‘imiz naqadar go‘zal-a!* (Gazetadan). *Sarvarov to‘ng‘illadi: – Ikkinchi chiqishimda ushlashi kerak edi. Birinchi chiqishimdayoq ushlab o‘tiribdi bu miyasi aynigan chol* (S.Ahmad). – *Tilimni qichitma, jo‘jaxo‘roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo‘roz bo‘lishingga hali o‘n to‘rt prosent bor. Bahorda karillab hech kimga so‘z bermaganding. Menga, kekkayma, deganday shama qilding-a!* (A.Qahhor) *Evoh, essiz umr, essiz qizim!.. Voy bechora! – dedi Gulsumbibi birdan. Sho‘rlik qizga qiyin bo‘libdi hammadan* (Oybek).

Ritorik so‘roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta‘minlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo‘lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so‘roq gap deyiladi. Ko‘pincha ritorik so‘roq gaplar tarkibida *nahotki, axir* kabi ta‘kidni kuchaytiruvchi so‘zlar keladi. Ular nutqqa ko‘tarinki ruh bag‘ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta‘kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qahramonning hayratlanishini, quvonchini, ajablanishini, shubha va gumonsirashini, g‘azab va nafratini ifodalashda juda qo‘l keladi. Ichki va tashqi nutqda, monologik va dialogik nutqlarda keng qo‘llaniladi. Ardoqli shoir Abdulla Oripovning «Olamonga» deb atalgan quyidagi she‘ri ritorik so‘roqning go‘zal namunasi bo‘la oladi:

Mashrab osilganda qayoqda eding?

Cho‘lpon otilganda qayoqda eding?

Surishtirganmiding Qodiriyni yo

Qalqon bo‘lganmiding kelganda balo?

Hukmlar o‘qilur sening nomingdan,

Tarixlar to‘qilur sening nomingdan.

Nimasan? Qandayin sehrli kuchsan?

Nechun tomoshaga bunchalar o‘chsan?

Qarshingda hasratli o‘yga tolaman,
Qachon xalq bo‘lasan, ey, sen – olomon?!

Inversiya deb gap bo‘laklarining o‘rin almashinishi, yoki gap bo‘laklari joylashish tartibining ma‘lum bir maqsad bilan o‘zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og‘zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi: *Bolangni olib ketsang-chi! Ko‘rmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o‘tiripti!* (A.Qahhor) – *Tashla u toshni! – deb do‘q qilib qoldi onam. Ko‘chaning o‘rtasidan haydatib ketdim aravani. – Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga? – deb qolsa bo‘ladimi shunda.* (Sh.Xolmirzayev) She‘riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta‘sirchanlikni ta‘minlovchi muhim vosita sifatida ko‘p ishlatiladi:

Bozorga o‘xshaydi asli bu dunyo,

Bozorga o‘xshaydi bunda ham ma‘ni.

Ikkisi ichra ham ko‘rmadim aslo,

Molim yomon degan biror kimsani. (A.Oripov)

Ellipsis (yun. tushish, tushirilish) deb nutqiy aloqa jarayonida gap bo‘laklarining muayyan maqsad bilan tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi lingvistik iqtisod - lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga oshiriladi. Masalan: – *Avaylaganing shu bo‘lsa... uning zardali ovozi ham jonimga tegdi.* (Y.Akram) *Iltimos to‘xtang... Anavinga qarang!* (Sh.Xolmirzayev) – *Nima qilardingiz shu sassiq bilan tortishib?* (S.Ahmad) – *Topamiz-da, – dedim. Talantlar seni redaksiyanga emas, redaksiyam bo‘lmasayam menga keladi.* (Sh.Xolmirzayev) Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida «**narsa**» so‘zi, uchinchi va to‘rtinchisida «**odam**» so‘zi ellipsisga uchragan. Bu jonli nutq uchun tabiiy hol bo‘lib, badiiy matnga ham huddi shu – jonli nutqqa xos tabiiylikni ta‘minlash maqsadi bilan olib kirilgan. Badiiy matndagi ellipsis tekshirilganda, qaysi gap bo‘lagi ellipsisga uchraganligi va bundan qanday maqsad kuzatilganligi izohlanadi.

Ellipsisni maqollarda juda ko‘p uchratamiz. So‘zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi: Ayrilganni ayiq yer, bo‘linganni bo‘ri yer. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga.

Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og‘asini tanimas, To‘qmoq tog‘asini tanimas.

Sukut (yoki *jim qolish*) deb, «so‘z yoki so‘zlar guruhining gap oxirida tushirib qoldirilishi»ga aytiladi.⁴³ Adabiyotlarda sukut ellipsisning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Bu usuldan badiiy matnda quyidagi maqsadlarda foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin: 1.Qahramon nutqining biror - bir sabab bilan uzilishi va tugallanmay qolganligini ifodalashda: - *Bu tuproq... Oqqoshsho gapini topolmay qoldi. Ketiga qayrilib qaraydi.* (T.Murod). 2.Tinglovchi e‘tiborini tortish maqsadida so‘zlovshining atayin jim qolishini ifodalashda: - *Gap lo‘ndasi... Shvetsiya vaziri Falonchiyev janoblari aytganlariday, bu tuproq O‘rusiya tojidagi oliy qimmat dur, ha, dur!* (T.Murod). 3. Qahramonning ma‘lum muddat o‘ylanib qolganligini ifodalashda: - *O‘zi ... poshsho kattami, vazir kattami?* (T.Murod). – *Bolalarim... - deydi. Oppoq soch odam lablarini cho‘chchaytirib-cho‘chchaytirib o‘ylab qoladi.* – *Bolalarim... - deydi. – Men sizlarni bola deyishgayam tilim bormayapti. Sizlar kattalar hayotini boshdan kechiryapsiz.* (T.Murod).

Odatda, qahramonning sukuti (jim qolishi) ko‘p nuqta bilan belgilanadi. Lekin, shuni unutmash kerakki, ko‘p nuqta bilan tugallangan hamma gaplar ham sukutga misol bo‘lavermaydi.

Ba‘zan muallifning o‘zi qahramonning jim qolishi va uning sababini bayon qiladi. Bunday vaziyatda ekspressiv effekt sezilarsiz darajaga tushadi: *Xotini nima desa “yo‘q” deydigan so‘fi bu safar birdaniga “yo‘q” demasdan, xayolga ketdi. Sukut uzoqqa cho‘zilgandan keyin Qurvonbibi endi bu safar jiddiy bir chehra bilan: - Nimaga indamaysiz? Xo‘p deng! Katta odam, uyat bo‘ladi. Bir yaxshi xotinlari, bir otincha qizlari borki...* (Cho‘lpon).

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma‘nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon.⁴⁴ Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg‘u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to‘liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko‘ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko‘ra: ko‘tariluvchi gradatsiya va pasayuvshi gradatsiya;

⁴³Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 113-бет.

⁴⁴Қаранг: Ҳожиев А. Ўша асар, 31-бет, Бобоев Т, Бобоева З. Ўша асар, 90-бет, Мамазияев А. Ўша асар, 16-бет.

ifoda usuliga ko‘ra: mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya; ifoda materialiga ko‘ra: leksik gradatsiya va sintaktik gradatsiya.

Men nadomatlarini unutganman. Men meros

dovlamayman. Men molparast ham emasman.

Lekin qani mening yetti ma’dandan eritib quyilgan darvozam?

Jahonning bir mo‘jizasi?

Oltin, temir, qurch, qalay, po‘lat, mis, kumush

darvozam?

Bibixonim darvozasi?

Yo‘qolgan darvoza...

O‘g‘irlangan darvoza...

Tanga qilib maydalangan darvoza... (I.G‘afurov)⁴⁵

Keltirilgan misolda dastlab shaxsiy sifatlar bosqichma – bosqich kuchaytirib tasvirlanyapti. Keyin, darvoza bilan bog‘liq sifatlar tasvirida pasayuvchi gradatsiyani kuzatish mumkin: *mo‘jizaviy darvoza – oltin darvoza – temir darvoza – qurch darvoza*. Ortidan darvozaning kimga taalluqli ekanligi aytiladi va darvozaning g‘oyib bo‘lish sababi oshkor qilinadi: *darvoza yo‘qolgan – (aslida) o‘g‘irlangan – (va) tanga qilib maydalangan*.

Antiteza (antithesis – qarama-qarshi qo‘yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo‘yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun asosan, badiiy nutqda zid ma’noli qo‘shimchalar, zidlovchi bog‘lovchilar, so‘z va iboralardan foydalaniladi. Badiiy matnni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko‘zda tutgan maqsadi nima ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yana-da aniq ko‘rinadi. Masalan: *Noningni yo‘qotsang yo‘qot, nomingni yo‘qotma!* (O‘.Hoshimov) Bu misolda bir-biriga aloqasi bo‘lmagan ikkita tushuncha - *non* va *nom* zidlantirilyapti. Nega? Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo‘yyapti? Aslida non – hayotning, tiriklikning ajralmas bo‘lagi. Bir parcha non topib yeyish uchun odamzod mehnat qiladi, ter to‘kadi. Ammo hayotda o‘sha bir parcha nonni topaman deb o‘z nomiga, sha’niga dog‘ tushirayotganlar ham uchrab turadi. Non zarur, lekin nom undan ham muhim ekanligi mazkur misolda ta’kidlanmoqda. Haqiqatan ham, nonini yo‘qotgan

⁴⁵ИброҳимҒафуров. Илтижо. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.

uni qaytib topishi mumkin, lekin o‘z nomiga, sha’niga dog‘ tushirsachi? Uni qaytib tiklab bo‘lmaydi. Bu misoldagi «non»ni «hayot uchun kerak bo‘lgan hamma narsa, mol-dunyo» ma’nosida ham tushunish mumkin. Yoki: *Nodonlar davrasida kar bo‘l. Donolar davrasida soqov bo‘l...* (O‘.Hoshimov) Bu misolda antitezaning ifoda materiali sifatida *nodon – dono, kar – soqov* birliklari keltirilgan. *Bolalikda dunyo keng-u kiyim tor. Keksayganda kiyim keng-u dunyo tor...*(O‘.Hoshimov) Zidlanishni yuzaga keltirayotgan birliklar (*bolalik – keksalik, keng – tor, keng dunyo – tor dunyo, tor kiyim – keng kiyim*) xiazmatik konstruktsiya shaklida kelib kontrastlikni yana-da bo‘rttirib ifodalashga xizmat qilgan.

Adabiyot ilmida oksyumoron deb ataluvchi hodisada ham mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga mazmunan zid bo‘lgan ikki tushunchani ifodalovchi so‘zlar o‘zaro qo‘shib qo‘llaniladi. Oksyumoron grekcha so‘z bo‘lib, «*o‘tkir lekin bema’ni*» degan ma’noni bildiradi. Ular ayrim adabiyotlarda «okkazional birikmalar», «noodatiy birikmalar» yoki «g‘ayriodatiy birikmalar»⁴⁶ deb ham yuritiladi. Bunday birikmalar individualligi, yangiligi, ko‘nikilmaganligi va ohorliligi bilan tasvir ifodaliligini ta’minlaydi: *Sokin hayqiriq* (M.Ali). *Otashin muz, yong‘inli daryo, so‘qir lomakon, qora nur, yalang‘och shuur, yaxlagan sarob* (R.Parfi), *oppoq tun, so‘zsiz suhbat* kabi birikmalar oksyumoronga misol bo‘ladi. Bunday g‘ayriodatiy birikmalar antitezaning bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Ma’lumki, istalgan ikki so‘zni biriktirish bilan oksyumoron yuzaga kelavermaydi. Bunday birikmalar yozuvchining badiiy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Shuning uchun g‘ayriodatiy birikmalarni mantiqsizlik bilan bog‘lash mumkin emas. Ularga estetik hodisa sifatida yondashish zarur. O‘zaro bog‘lanmaydigan so‘zlarni bog‘layotgan kuch nimada? Ularning birikib badiiy effekt berishi uchun qanday ifoda imkoniyati mavjud? Yozuvchini bunday «maromsiz» birikmalar yaratishga nima majbur qildi? kabi savollar bilan mazkur hodisa mohiyatiga kirib borish mumkin.

Farqlash deb ikki narsa – buyum, voqea – hodisa yoki holatlardagi differensial belgini aniqlashga aytiladi. Farqlash ham qiyos va chog‘ishtirishga asoslanadi. Ifoda usuliga ko‘ra antitezaga yaqin, lekin «antitezada mantiqiy jihatdan qarama-qarshi bo‘lgan ikki qutb qiyoslanadi. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi»⁴⁷

⁴⁶Буҳақда қаранг: Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси.-Тошкент, «Фан», 1981, 38-47-бет.

⁴⁷Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 234-бет.

Tasviriy vosita sifatidagi farqlashda belgilar qaysi xususiyatiga ko‘ra farq qilayotganligi aniqlanadi. O‘xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o‘xshatishda integral belgilar idrok qilinadi. Farqlashda qiyos asnosida o‘rtaga chiqadigan fundamental tafovutni aniqlash nazarda tutiladi. O‘xshatishda bo‘lgani kabi farqlashning ham ifoda unsurlarini quyidagicha tartiblash mumkin: 1.Farqlash subyekti. 2.Farqlash nisbati. 3.Farqlash asosi. 4.Farqlashni yuzaga keltiruvchi shakliy belgilar. 5.Farqlash natijasi. Masalan: «*Saroyning to‘rida boshqalarg‘a qarag‘anda ko‘rkamrak bir hujra, anavi hujralarga kiygiz to‘shalgani holda bu hujrada qip-qizil gilam, uttalarda bo‘z ko‘rpalar ko‘rilgan bo‘lsa, munda ipak va adras ko‘rpalar, narigilarda qora charog‘ sasig‘anda, bu hujrada sham‘ yonadir, o‘zga hujralarda yengil tabi‘atlik, serchaqchaq kishilar bo‘lg‘anida bu hujraning egasi boshqacha yaratilishda. Og‘ir tabi‘atlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas bu hujra bino va jihaz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jalb etarlik edi.*» (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Ayon bo‘lganidek, parchada hujra, hujra ashyolari, hujra egalari qiyosga tortilgan. Qiyos asnosida hujraning qaysi belgilari o‘rtaga chiqarilgan? Saroyda bir necha hujra bor. Lekin tasvirda ikkiga ajratilyapti: **a**(bitta) *hujra* va **b** (*ko‘p*) *hujra*. **a** ni **b** dan ajratib turuvchi belgilar dastlab umumiy tarzda berilgan: **a** - ko‘rkam (**b** - ko‘rkam emas). Keyin hujra ashyolarini birma-bir sanash asnosida o‘rtadagi farq ko‘rsatib berilgan: *gilam – kiygiz; adras ko‘rpa – bo‘z ko‘rpa; sham‘ – qora charog‘*; Shundan so‘ng hujra egalaridagi farq sanab o‘tiladi: **a** ning egasi *og‘ir tabiatlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabza urgan bir yigit*. **b** ning egalarini, tabiiyki, bu tarzda tasvirlab bo‘lmaydi. Shu sababli **b** dagi barcha kishilar ikkita belgida umumlashtiradi: *yengil tabiatlik, serchaqchaq*. Farqlashning ifoda unsuriga ko‘ra *hujra* (**a**) – farqlash subyekti hisoblanadi. Chunki farqlanayotgan predmet bu – *hujradir*. *Hujralar* (**b**) – farqlash nisbati bo‘lib *hujra(a)*ning o‘ziga xosligi boshqa *hujralar(b)*ga nisbatan aniqlanyapti. Farqlash asosi sifatida «*ko‘rkamrak*» so‘zini olishimiz mumkin. Chunki **a** da mavjud bo‘lgan ko‘rkamlik **b** da mavjud emas. Shu belgi **a** ning **b** dan farqini ta‘kidlaydi. Farqlashning shakliy belgilari: «*boshqalarga qaraganda*» birikmasi yordamida o‘rtadagi tafovut yana-da bo‘rttirilgan. Farqlash natijasi yozuvchining badiiy

niyatini aniqlashga olib keladi. Xo‘sh, yozuvchi nima maqsadda bunday taqqosni keltiradi? Mazkur ifodalarning badiiy asar mohiyati bilan qay darajada aloqadorligi bor? Bu kabi savollar asosida farqlashning beshinchi unsuriga javob izlanadi. Keltirilgan parchada 3 bosqichli farqlar silsilasi mavjudligini sezish qiyin emas. 1-bosqich: hujra. 2-bosqich: hujra ashyolari. 3-bosqich: hujra egalari.

Badiiy asarlardagi bunday holatlarni tahlil qilish orqali yozuvchining murakkab konstruksiyali farqlash sillogizmini, qiyoslash, chog‘ishtirish mantig‘ini tasavvur etishimiz mumkin bo‘ladi.

O‘xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, konkretroq, bo‘rttiribroq ifodalash»ga⁴⁸ aytiladi.

O‘xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta‘minlashda foydalanib kelinadi.

Adabiyotlarda har qanday o‘xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to‘rt unsur nazarda tutiladi, ya‘ni: 1) o‘xshatish subyekti; 2)

o‘xshatish etaloni; 3) o‘xshatish asosi; 4) o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichlari. Masalan: *Alisher tulkiday ayyor bola*. Bunda: **Alisher**

– o‘xshatish subyekti; **tulki** – o‘xshatish etaloni; **ayyor** – o‘xshatish asosi; **-day** – o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi hisoblanadi. M.

Yoqubbekova o‘zbek xalq qo‘shiqlari lingvopoetikasiga bag‘ishlangan monografiyasida o‘xshatishning yana bir unsuri «o‘xshatish maqsadi» ham mavjudligini ta‘kidlagan.⁴⁹ O‘xshatish

etaloni o‘xshatish konstruksiyaning poetik qimmatini, estetik salmog‘ini belgilaydi. O‘xshatish etaloni qanchalik original bo‘lsa,

o‘xshatishli qurilma ham shu darajada ohorli bo‘ladi. Badiiy matndagi o‘xshatishli qurilmalar tekshirilganda ularni an‘anaviy va xususiy-

muallif o‘xshatishlari sifatida tasniflash kerak bo‘ladi. **An‘anaviy o‘xshatishlar** og‘zaki nutqda ko‘p ishlatiladigan, shu sababdan

ta‘sirchanligini yo‘qotgan o‘xshatishlardir. Masalan: *tulkiday ayyor, toshday qattiq, yuzlari oydek, ko‘zlari charosdek, qo‘yday yuvosh, otning qashqasiday ma‘lum* kabilar. Aslida ko‘p takrorlanishi tufayli

«siyqasi chiqqan» deb baholanadigan bunday qurilmalarni tasviriylik, obrazlilik maqsadiga xizmat qildirish yozuvchining mahoratiga

bog‘liq. **Xususiy-muallif o‘xshatishlari** yozuvchining o‘z nigohi, kuzatuvchanligi, badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq

⁴⁸Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 239-бет.

⁴⁹Ёқуббекова М. Ўша асар, 153-бет.

tilidan foydalangan holda yaratgan o‘xshatishlaridir. Bunday o‘xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo‘ladi. Har qanday o‘xshatishdan maqsad tasavvur qilinishi qiyin bo‘lgan tushunchalarni konkretlashtirish, mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarining eng nozik jihatlarini kitobxon ko‘zi o‘ngida go‘zal bo‘yoqlarda gavdalantirishdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Masalan: *Burungi so‘fidan, yaqindagina kelib bir hafta yotib ketgan so‘fidan asar yo‘q. Uning rangi machitning jaydari shamidek sap-sariq... go‘yo kasaldan yaqindagina bosh ko‘targan.*(Cho‘lpon). Keltirilgan misolda so‘fining, ruhoniyl kishining so‘ngan, sarg‘aygan rangi masjidning jaydari shamiga o‘xshatilgan. Ta’kidlash lozimki, yozuvchi tasvirdagi holat, qahramon ruhiyati uchun favqulodda muvofiq o‘xshatish etaloni tanlagan, ya’ni qahramon – ruhoniyl, sham – masjidniki, qahramon – g‘arib, dardmand, sham – jaydari, arzonbaho, qahramon tuganmas dard bilan adoyi tamom bo‘lib bormoqda, sham – yonib tugashning ham ramziyl ifodachisi. Sap-sariq sifati bilan ifodalangan o‘xshatish asosidagi belgi benihoya quyushlab katta bir dard shaklini olgan.

Ko‘chimlar

Ko‘chimlar deyilganda «adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko‘chirish yoki so‘zlarning umuman ko‘chma ma’noda ishlatilishi»⁵⁰ nazarda tutiladi. So‘z ma’nosining ko‘chish jarayonlari turli ko‘rinishlarda voqe bo‘ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o‘ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o‘zbek tilshunosligida ancha batafsil o‘rganilgan. Ko‘chimlar deyarli ko‘pchilik adabiyotlarda «troplar» atamasi ostida o‘rganilgan. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» qo‘llanmasida ko‘chimlar quyidagicha tasnif qilingan: «1. So‘z ma’nosining miqdoriy ko‘chishiga asoslangan troplar: a) giperbola; b) meyozis. 2. So‘z ma’nosining sifatiiy ko‘chishiga asoslangan troplar: a) metafora; b) metonimiya; v) ironiya.» qolgan tasviriy vositalar mazkur ko‘chimlarning ko‘rinishi sifatida beriladi: «simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa – metaforaning; perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet – metonimiyaning; antifraza, sarkazm – ironiyaning; litota – meyozisning ko‘rinishlaridir»⁵¹ Badiiy matnni lingvopoetik tahlilga tortganda ko‘chimlar deb ataladigan tasviriy vositalarning deyarli barchasining asosida o‘xshatish, chog‘ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligini unutmash kerak.

Metafora. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlikka asoslangan ma’no ko‘chishiga metafora deyiladi. Metafora ko‘chma ma’no hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bo‘lib, mumtoz adabiyotshunosligimizda «istiora» deb yuritilgan. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metafora va xususiy-muallif metaforalari. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. «Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo‘yoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi».⁵² Faqatgina ma’lum bir so‘zning ma’no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: *odamning oyog‘i – stolning oyog‘i, odamning ko‘zi – uzukning ko‘zi, ko‘ylakning etagi – tog‘ning etagi* kabi. Xususiy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, ya’ni borliqni subyektiv munosabatini qo‘shib ifodalagan holda nomlashi

⁵⁰Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 236 - бет.

⁵¹Ўринбоев Б. ва б. Ўша асар, 29-30-бет.

⁵²Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш.-Тошкент, 1976, 13-бет.

asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan bo‘yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo‘ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg‘ularini ta’sirchan, yorqin bo‘yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Xususiymuallif metaforalarida hamisha konnotativ ma’no mavjud bo‘ladi. «Metafora orqali ma’no ko‘chishida konnotativ ma’no yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qo‘y, it, bo‘ri, tulki, yo‘lbars, boyo‘g‘li, musicha, burgut, lochin, qaldirg‘och, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari bo‘lgan leksemalar mavjudki, bu so‘zlar o‘z ma’nosidan tashqari, ko‘chma ma’noda juda keng qo‘llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo‘yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko‘zi o‘tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko‘chiriladi, natijada konnotativ ma’no yuzaga keladi hamda matnning ta’sirchanligi oshadi.»⁵³ Metafora bilan o‘xshatish konstruktsiyaning o‘zaro farqi haqida tilshunoslarimiz o‘zlarining fikrlarini aytib o‘tishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab o‘tiladi: 1. O‘xshatishda so‘zlar o‘z ma’nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so‘zlar doimo ko‘chma ma’noda bo‘ladi. 2. O‘xshatishda ikki komponent - o‘xshatiluvchi obyekt va o‘xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo‘ladi. 3. O‘xshatishlarda kengayish imkoniyati ko‘p, bir gap hatto abzas darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa so‘z yoki so‘z birikmasidan iborat bo‘ladi. 4. O‘xshatishda maxsus ko‘rsatkichlar bo‘ladi: *-dek, -day, -simon, -larsha, kabi, singari, o‘xshamoq* va boshqalar. Metaforalarda bunday ko‘rsatkichlar bo‘lmaydi. Buni quyidagi misoldan ham ko‘rish mumkin: *Karim tulkiday ayyor odam*. O‘xshatish konstruktsiya. Bunda **Karim** – o‘xshatish subyekti, **tulki**-o‘xshatish etaloni, **ayyor**-o‘xshatish asosi, **-day** – o‘xshatishning shakliiy ko‘rsatkichi. Bu to‘liq o‘xshatish. *Karim – tulki*. Bu qisqargan o‘xshatish, chunki gapda o‘xshatish asosi (qaysi xususiyati o‘xshashligi) va ko‘rsatkichi ifodalanmagan. *Voy, tulki-yey...* (Karimga nisbatan ishlatilmoqda) Bu metafora hisoblanadi. Chunki, Karimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanyapti, butunlay qayta nomlanyapti. Metaforalarga misollar: 1. **Eshhak**, bu nima qilganing? 2. **Qamoqxonalarning «telegrafi»** (gap tashuvchi, ayg‘oqchi) juda aniq ishlaydi. 3.– **Ko‘ksiga pishoq sanchibdi, –dedi barak navbatchisi. –Battar bo‘lsin! Itga it o‘limi.**

⁵³Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти.-Тошкент, НД, 12-бет.

Mahbuslar baribir uni tirik qo'yishmasdi.4.– Oshga pashsha tushdi, aka! – dedi qo'rqa-pisa... «Devoriy gazeta» o'lgur keldi. 5.Qishdan qolgan qarg'alar. 6.Buqalamunbilan uchrashuv. (S.Ahmad) 7.Otabek bu cho'ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi (A.Qodiriy)

Ayrim manbalarda metaforalarning mazmuniy jihatdan uch turi mavjudligi aytiladi: odatiy, jonlantirish va sinestetikmetaforalar.⁵⁴ Yuqorida ko'rib o'tilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir. Jonlantirish badiiy nutqqa obrazlilik baxsh etuvchi muhim vositalardan biridir. «Badiiy san'atlar» kitobi mualliflari bu haqda shunday yozadilar: «Jonlantirish – istioraning bir ko'rinishi. Jonlantirish odamlarga xos bo'lgan xislatlarni jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari, hayvonot, parranda, qush kabilarga ko'chirish orqali paydo bo'ladigan tasvir usulidir».⁵⁵ «O'zbek tili stilistikasi»da ham «kishilarning harakatlari, his-tuyg'ulari, so'zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko'chirilishi»ga⁵⁶ jonlantirish deyilishi ta'kidlanadi. Mumtoz adabiyotimizda jonlantirishning ikki turi farqlangan: 1.Tashxis – shaxslashtirish, jonsiz narsalarni insonlarday qilib tasvirlash. She'riyatda jonlantirishdan voqelikni obrazli tasvirlash maqsadida foydalaniladi. Tasvir obyektiga kitobxonni yaqinlashtirish, voqelikning anglanishini osonlantirish va quruq-rangsiz ifodadan qochish uchun ham mazkur usulga murojaat qilinadi. Quyidagi she'riy parchada muallif «kuz»ni jonlantirish orqali kitobxonning tasvirlanayotgan voqelikka munosabatini faollashtiradi:

Nimani xohlayman? Istagim nima?

Changalzor shovqinin tinglab turaman.

Yaproqlar bandida kezgan jimgina

Ma'yus va bezovta kuzni ko'raman.

Uning qo'shig'ida, uning ohida

Sezaman odamzod qalbin gohida. (A.Oripov)

Yoxud jonsiz narsaga insonga murojaat qilgandek munosabatda bo'lish ham jonlantirishning bir ko'rinishi hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda bu hodisa apastrofa deb yuritiladi. Bunda narsa – buyum jonlantirilmaydi, faqat jonli deb tasavvur qilinadi. Bu usuldan qahramonning hech kimga aytolmagan ichki dardlarini,

⁵⁴Миртожиёв М. Лингвистик метафоралар таснифи.//ЎТА, 1973, №4, 34-37-бетлар.

⁵⁵Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар, 11-бет.

⁵⁶Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 245-бет.

sirlarini oshkor qilishda foydalaniladi. Masalan: *Osmonga intilgan daraxtlar, ildizingiz yerdaligini bila turib, kelib-kelib sizni quchgan ko'k bag'rini tilasizmi? Har bahor yashillikka aldanganingizni hazon pallasida sezmay sizmi yo hammasini bila turib, hammasini seza turib shamol izniga bo'ysunasiz, shitirlaysiz. Men ham shivirlayman... Sizga ingan shudring mening ko'z yoshim... Bilaman, bor dardimni to'kib solmasam ham voqifsiz ahvolimdan. Zotan, siz tirik xotirasiz. Bebosh yaproqlarning shivir-shiviri, mungli yomg'irkuy, egilmachiq maysalar, injiq shamol, chuchmo'ma xo'rsinig'i, yuragimning ado bo'lmas o'kinchi, siz soddagina daraxtlarimva men egilishni eplolmagan asov g'alayon – hammamiz yolg'iz sog'inch bilan bog'langanmiz.* (Y. Akram)

2. Intoq – nutq sohibi sifatida tasvirlash, insonlardek gapirtirish demak. Intoq bolalarga atalgan she'r va hikoyalarda, ertak va masallarda ko'p qo'llaniladi. Intoq san'atidan masallarda alohida maqsad bilan foydalaniladi. Insonlarga xos ba'zi qusurlar, kamchiliklar narsa-buyumlar misolida obrazli qilib ko'rsatib beriladi. Yevropa adabiyotshunoslik ilmida **allegoriya** deb ataladigan ko'chim ham «gapirtirish» usuliga asoslanadi. Intoq-jonlantirishda narsa va buyumlar, hayvonlar insonlardek gapiradi. Allegorik-jonlantirishda «hayvon va jonivorlar insonlar kabi harakat qiladi, ular kabi gapiradi. O'quvchi esa asosiy e'tiborini shu hayvonlar orqali tasvirlanayotgan inson obraziga qaratadi. Demak, allegoriyada obrazlar sistemasi ikki qator hisoblanadi, ya'ni asarda tasvirlanayotgan hayvonlar obrazlari qatori va ular orqali shu xarakterdagi kishilar qatori».⁵⁷ Muxtor Xudoyqulovning «Sher bilan pashsha» deb nomlangan masalida ham ayrim insonlarga xos maqtanchoqlik, yolg'on ishlatib bo'lsa ham obro' topishga urinish illati obrazli ifodasini topgan: *Bir pashsha Sherning qulog'iga bir zum qo'ndi-yu, uchib ketdi. So'ng ko'ringanga maqtandi: – Biz Sher bilan juda yaqinmiz, ko'p masalalarda u men bilan maslahatlashib turadi... Pashshalarga ishonmang!*

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga o'xshatiladi, yaqinlashtiriladi va shu asosda ko'chma ma'no yuzaga keladi. Masalan: *Shirin tabassum, shirin gap, shirin uy; yengil tabassum, yengil nigoh, yengil qadam, og'ir tush, og'ir gap, og'ir masala* kabi. Bu misollarda keltirilgan shirin, yengil, og'ir sifatlarida sinestetik metafora sodir bo'lgan. Maza-ta'm ma'nosini

⁵⁷Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 246-бет.

bildiruvchi «shirin» va o'lovchi ifodalovchi «yengil» so'zlari «yoqimli» ma'nosida, «og'ir» so'zi esa «yoqimsiz» ma'nosida kelgan. **Metonimiya** deb voqea-hodisa, narsa-buyumlar o'rtasidagi o'zaro yaqinlik va bog'liqlik asosida ma'no ko'shishiga aytiladi. Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat «metaforada bir-biriga o'xshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki predmet tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi bo'lsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga o'xshamagan) predmetlarning belgilari chog'ishtiriladi».⁵⁸ Masalan:...*yaxshiliqmi, yomonliqmi haytovur bo'ladirgan ko'ngilsiz gapni kechikkani yaxshi... Fuzuliy*ni yaxshilab o'qush kerak. (A.Qodiriy) Ushbu gapda muallif va uning asarlari o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanib «asar» muallif nomi bilan qayta nomlanayпти. Yoki: *Saroy tinch uyquda, tun yarim* (A.Qodiriy). Bu misolda «saroy» so'zi orqali «saroydagi odamlar» ma'nosi ham ifodalangan. Metonimiyaning turli ko'rinishlari mavjud va bu haqda tilshunoslikka oid adabiyotlardan atroflicha ma'lumot olish mumkin. Biz sizga bir mansurani havola qilmoqchimiz. Unda muallifning metonimik qayta nomlash usulidan mahorat bilan foydalanganiga o'zingiz guvoh bo'lasiz:

Xemengueyni o'qish

– Aka, *Xemenguey* ham badimga urib ketdi, -
dedi buxorolik shoir. – Endi o'qiyapman *Jabron*
Xalil, Folkner, Frishni.

O'sha kuni uyga keldim. Yana kezib chiqdim o'zim
sevgan Ernst olamlarini.

To'g'ri ekan. Badga urishi mumkin ekan hatto
Xemenguey ham.

Agar o'z erking ko'rinsa juda uzoq. Ishonching
darz ketsa.

Tuyulsa omonat, liqildoq.

Muomalaga o'rgatar Xemenguey. Olijanob
muomalaga. Biz esa tobora yiroqlashib
boryapmiz bunday muomaladan. (I.G'afurov)

Sinekdoxa deb butun bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishiga aytiladi. Adabiyotlarda «ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar

⁵⁸Шомаксудов А. ва б. Ўша асар, 237-бет.

yaratish mumkin»ligi⁵⁹ aytilgan. *Daraxtlar sargʻaydi, olma gulladi, qoʻlimni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan boʻlak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qoʻli baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti. Badiiy nutqda sinekdoxadan ixchamlilik va ifodalilikni taʼminlash maqsadida foydalaniladi.

Kinoya deb «til birligini uning haqiqiy maʼnosiga qarama-qarshi maʼnoda, kesatq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat koʻchim»ga⁶⁰ aytiladi. Kinoya qadimdan adabiyotimizda taʼsirchan ifodalar yaratishda qoʻllanilib kelingan. Yevropa adabiyotshunosligida bu hodisa «**ironiya**» atamasi ostida umumlashtiriladi. Uning **antifraza** (masxara, u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgi, kalaka yoʻli bilan inkor qilish) hamda **sarkazm** (zaharxanda taʼna, istehzoli piching, shama) deb ataluvchi koʻrinishlari farqlanadi. Mohir soʻz ustasi, xalqimizning ardoqli adibi Abdulla Qahhor asarlarida kinoyaning nodir namunalarini uchratish mumkin. U «Mayiz yemagan xotin», «Adabiyot muallimi», «Nutq» kabi hajviy hikoya va felʼetonlarida kinoyaning turli koʻrinishlaridan foydalangan holda betakror obrazlar yaratgan. Masalan, adibning «Mayiz yemagan xotin» hikoyasidagi ironik boʻyoqlarda tasvirlangan Mulla Norqoʻzi ana shunday obrazlardan hisoblanadi: *«Ayol kishi erkakka qoʻl berib soʻrashdimi, bas!.. Roʻza tutgan kishi ogʻzini chayqasa, suv tomogʻiga ketmasa hamki, roʻzasi ochiladi – shu ogʻiz chayqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning oʻgʻli bir hovuch mayiz berganini oʻz koʻzim bilan koʻrganman. Hayo bormi shularda? Shariat yoʻli – xoʻp yoʻl. Oʻn bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qoʻlni yuvib qoʻltiqqa ura bering. Paranj hayoning pardasida!»*

Perifraz deb ataluvchi tasviriy ifodalar ham badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini taʼminlovchi uslubiy vositalardan hisoblanadi. Perifraz deb «narsa, hodisani oʻz nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi – xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash»ga⁶¹ aytiladi. Shuni unutmazlik kerakki, har qanday narsa – hodisa nomini boshqa ibora bilan atayverish kutilgan effektни bermaydi. Atalayotgan hodisa bilan yangi nom-ibora oʻrtasida mazmuniy yaqinlik boʻlishi lozim. Masalan, **uchuvchilar**– samo

⁵⁹Бобоев Т., Бобоева З. Ўша асар, 24-бет.

⁶⁰Ҳожиёв А. Ўша асар, 49-бет.

⁶¹Ҳожиёв А. Ўша асар, 80-бет.

lochinlari, *akula* – suv osti hukmdori, *sher* – hayvonlar sulтони, *Samarqand* – Sharq darvozasi, *teatr* – ma'naviyat o'chog'i, *yoshlik* – sevgi fasli kabi.

Mubolag'a, grotesk va kichraytirish. Narsalarni, voqea va hodisalarni, his-tuyg'ularni, belgi-xususiyatlarni o'ta bo'rttirib tasvirlashga mubolag'a (yoki **giperbola**) deyiladi. Mubolag'a ham tasvirning ta'sirchan chiqishiga, obrazli ifodalanishiga xizmat qiladi. «Mubolag'aning so'z ma'nosining ko'chishiga asoslanishi uning troplar guruhiga mansubligini ko'rsatsa ham, u tropning boshqa ko'rinishlaridan farq qiladi. Chunki tropning boshqa ko'rinishlarida ko'chma ma'no ma'lum bir belgi asosida o'xshatish, taqqoslash, voqea-hodisa yoki predmetlar o'rtasidagi bog'liqlikka ko'ra bo'lsa, mubolag'a esa to'g'ri ma'noda tushunmaslikni talab etadi».⁶² Mubolag'aga asoslangan ko'chim badiiy matnga nutq predmetiga nisbatan tinglovchi yoki kitobxon e'tiborini tortish va nutqning emotsional-ekspresivligini ta'minlash maqsadi bilan olib kiriladi. Mubolag'ada ifodalanayotgan axborot tabiiyki, hayot haqiqatiga mos kelmaydi. Lekin me'yor buzilsa kutilgan effektga erishilmasligi ham mumkin. Aslida «mubolag'ali nutqning asosiy maqsadi axborot berish emas, balki, tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sir qilishdir.»⁶³ Masalan, quyidagi parchada yozuvchi qahramon portretini mubolag'ador qilib tasvirlash orqali komik effekt yaratishga muvaffaq bo'lgan: *Mahallamizda Mamajon lo'mboz degan devdek kishi bo'lardi. Bo'yi unchalik daroz emasdi-ku, ammo eniga qarichlab o'lchasa, ikki gazdan oshiq chiqardi. O'tirganda dumbasi quymoqqa o'xshab yoyilib ketib uch gazga doirayasardi. Qorni shu qadar osilib ketganki, o'tirganda yerga yozsa bir ko'rpachalik joyga nari ketib qolardi. Kindigi qichiganda qo'li yetmay, otashkurak bilan qashlardi.* (S.Ahmad)

Mubolag'a yo'li bilan komik effekt yaratishning yana bir usuli **grotesk** deb ataladi. «**Grotesk** fransuzcha so'z bo'lib, *kulgili, g'ayri tabiiy* degan ma'nolarni bildiradi. Grotesk satirada haqiqiy holni fantaziya bilan qo'shib vahimali hamda kulgili tarzda bo'rttirib tasvirlashdir. Grotesk haqiqatni inkor etmaydi, balki haqiqatni haqiqatsimon g'ayri tabiiy shakllarda yana-da ta'sirliroq ifodalash san'atidir».⁶⁴ Abdulla Qahhorning ko'pgina feletonlarida turmushda

⁶²Абдурахмонов А. Ўша асар, 132-бет.

⁶³Абдурахмонов А. Ўша асар, 133-бет.

⁶⁴Тоғаев О. Публицистика жанрлари.-Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 155-бет.

uchrab turadigan salbiy holatlar, ijtimoiy va ma'naviy illatlar grotesk usulida oshkor qilinadi. Adibning «Bildirish» deb nomlangan feletonida o'zini duoxon va tabib deb atab odamlarni laqillatishni kasb qilib olgan "Cho'loq domla" haqida so'z boradi. U qabul qiladigan kasallar ham, tavsiya qiladigan dori-darmon ham, ish tarzi ham g'ayri tabiiy tarzda ifodalanadi: ***Qabul qiladigan kasallar:*** *Kindigiga bod to'xtagan, ko'kragi shishgan, tug'maydigan xotinlar, ishq dardiga muhtalo bo'lgan laylilar, majnunlar, parilar, yuk tashlagan kelinlar. Ayniqsa, xazonrezgi, toshqizig'i vaqtida qaytalanadigan jinni hamda arvoq urganlar va boshqalar...* ***Dorilardan namunalar:*** *Qo'ziqorinning bargi, havoning yog'i so'ngra mo'rining qurumi, chilimning suvi, aravaning g'ij-g'iji va bundan bo'lak turli-tuman attorning qutisida yo'q dori-darmonlar.*

*Jinnilarni tuzatish borasidagi ikki so'nggi tajribamiz Qo'qonning Mirtohir mahallasidagi dong'li bir jinni ustida bo'ladi. Tashreh uchun sakkizta belkurak, yettita ketmon buyuriladi. Dori uchun eng munosib Hamroqulov qorining ashula aytganda chiqargan teri lozim ko'riladi.*⁶⁵

Kichraytirish (litota) deganda mubolag'aning aksi tushuniladi. «Lekin mohiyat e'tibori bilan ular qarama-qarshi hodisalar emas, har ikkisi ham voqelikni haddan tashqari kuchaytirib tasvirlashga xizmat qiladi, faqat ularning ifodalanish usulida farq bor: giperbolada voqelik to'g'ridan – to'g'ri, bevosita bo'rttirib ko'rsatilsa, litotada biror voqelikni kichraytirish vositasida beriladi».⁶⁶ *Tilimni qichitma, jo'jaxo'roz! Aytmadimmi, kuzda qiyqillab stolning tagiga kirib ketasan, deb... Eh-e, sening xo'roz bo'lishingga hali o'n to'rt prosent bor* (A.Qahhor). Bunda qarshidagi insonni «jo'jaxo'roz» deb kichraytirish orqali o'zining kuchli ekanligi ta'kidlanayapti. Yoki, quyida berilgan misoldagi birinchi lofchi mubolag'adan foydalangan bo'lsa, ikkinchisining nutqida kichraytirish va mubolag'a birdaniga kuzatiladi, hatto mubolag'a orqali birinchi obyekt yo'qqa chiqarilayapti: *Bir lofchi ikkinchi lofchining uyiga kelib dedi:*
- *Sizga bir gilamni sovg'a qilib keltirdim, uning bir uchi bu yerda bo'lsa, ikkinchi uchi Samarqandda turibdi.*
Ikkinchi lofchi unga darhol javob berdi:

⁶⁵А.Қаҳҳор. Асарлар. 5 жилдлик, 4-жилд.-Тошкент, «Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти», 1988, 255-бет.

⁶⁶Абдуллаев А, Ўша китоб, 32-бет.

- *Rahmat, yaxshi qilibsiz, mehmonxonadagi gilamning o'zina yeriga o't tushib kuygan edi, sen sovg'a qilgan gilamni o'shanga yamoq qilaman.*

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Sintaktik parallelizm deganda nimani tushunasiz?
2. Emotsional gap deb nimaga aytiladi?
3. Ritorik so'roq gap deb nimaga aytiladi?
4. Inversiya deb nimaga aytiladi?
5. Ellipsis haqida ma'lumot bering.
6. Gradatsiya deganda nimani tushunasiz?
7. Antiteza va oksyumoron badiiy matnga nima maqsadda olib kiriladi?
8. Farqlash tasviriy vosita sifatida qanday uslubiy vazifa bajaradi?
9. O'xshatish haqida ma'lumot bering.
10. Ko'chimlar deb nimaga aytiladi?
11. Metafora deb nimaga aytiladi?
12. Metonimiya deb nimaga aytiladi?
13. Sinekdoxa deb nimaga aytiladi?
14. Perifraz deb nimaga aytiladi?
15. Mubolag'a, grotesk va kichraytirish deb nimaga aytiladi?
16. Ko'chimlardan badiiy matnda nima maqsadda foydalaniladi?

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Reja:

1. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.
2. Badiiy matnni tahlil qilish usullari.

Tayanch tushunchalar:

Metodologiya, metod, tamoyil, usul, shakl va mazmun birligi tamoyili, makon va zamon birligi tamoyili, xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili, ilmiy mushohada usuli, lisoniy tabdil usuli, matn variantlarini qiyoslash usuli, lug'atlarga asoslanish usuli.

Badiiy matnning lisoniy tahlili fanining metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi. Metodologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, *metodos*–yo'l, usul va *logos*–ta'limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to'g'ri uyushtirish, tashkil etish haqidagi ta'limotdir. Dialektik

tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi. Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko‘rilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi degan fikrdamiz:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Xususiylkdan umumiylikka o‘tish tamoyili.

Tahlil usullari sifatida esa quyidagilar e‘tirof etiladi:

1. Lisoniy tabdil usuli.
2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.
3. Lug‘atlarga asoslanish usuli.
4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili. Borliqdagi narsa va hodisalar o‘rtasidagi aloqadorlik, bog‘lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o‘zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog‘lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur etkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to‘la namoyon bo‘lmay qolishi turgan gap. Bunda asosiy e‘tiborni matn va uning janr xususiyati o‘rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak. Masalan, qahramon ruhiyatidagi g‘azablanish holatini ifodalashda siqiq jumlalarning ishlatilishi, dag‘al va chet so‘zlarning qo‘llanishi kabilar ham mazkur tamoyil asosida tekshirilishi mumkin. Yoki muallif nutqini ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak ijobiy qahramon tasvirida ko‘tarinki bir ruh, yorqin ranglar va yoqimli ifoda tarzini sezamiz. So‘zlar ham shunga mos tanlanadi. Salbiy qahramon tasvirida esa buning teskarisini kuzatamiz. Yuz-ifoda yoki fe‘l-atvor tasvirida tund

ranglar, bezgin ruh va yoqimsiz ifoda tarzi sezilib turadi. Insonning fe'l-atvori va qiyofasida ham ma'lum ma'noda muvofiqlikning bo'lishi tabiiy hol. Yozuvchilar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yana-da bo'rttirib, yana-da ta'kidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini ta'minlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi. Mavzu bilan tanlangan janr o'rtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish obyektlaridan hisoblanadi.

2.Makon va zamon birligi tamoyili. Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak. Buni yirik so'z san'atkori Abdulla Qahhor hikoyasidan olingan quyidagi parcha asosida ko'zdan kechiramiz:

-Ha, sigiring yo 'qoldimi?

-Yo 'q... sigir emas, ho 'kiz, ola ho 'kiz edi.

-Yo 'qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho 'kiz edi?

-Ola ho 'kiz...

-Yaxshi ho 'kizmidi yo yomon ho 'kizmidi?

-Qo 'sh mahali...

-Yaxshi ho 'kiz birov yetaklasa ketaberadimi?

-Bisotimda hech narsa yo 'q...

-O'zi qaytib kelmasmikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da. Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin! (Tanlangan asarlar. 1-tom. 33-bet). Bu suhbat qayerda, qaysi davrda, qanday odamlar o'rtasida bo'lib o'tayotganligini keltirilgan ushbu kichik parchadan ham bilsa bo'ladi. Savol ham qisqa, javob ham. Savol berish tarzida kibr, mensimaslik, voqelikka arzimmas bir narsaga qarayotgandek beparvo munosabat seziladi. Piching, kesatiq va masxara ohangi aniq aks etgan. Javobdan esa qahramonning soddaligi, faqirligi anglashiladi. Suhbat amin huzurida bo'lib o'tyapti. Shunga muvofiq rasmiy nutq elementlaridan foydalanilgan.

3.Xususiylıkdan umumıylıkkı o‘tish tamoyılı. Har bir til hodısı muayyan matnda alohıda – alohıda olib o‘rganıladı, izohlanadı va shu asosda umumlashtırıladı. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhıga yoki davr ruhıga qay darajada mos kelishi aniqlanadı. qahramon dunyoqarashi uning nutqıda qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchılarının dialoglari monologlari badiiylik talablarıga javob beradimi? Umuman, asardagi xususiylı holatlar asarning butunıga aloqadormı, yo‘qmi kabi holatlar aniqlanadı. «Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individuallıgıga xos xususiylı belgıların matnda namoyon bo‘lishını izohlash»⁶⁷ ham shu tamoyıl talablarıdan hisoblanadı. Turli qatlamga xos so‘zlarning badiiy matnda qo‘llanishi bilan bog‘liq tekshırishlar yoki qahramonların o‘zlari mansub bo‘lgan toifa tilidan qay darajada iste’foda qilishını o‘rganish kabilarda xususiylıkdan umumıylıkkı o‘tish qonunıyati hisobga olinadı.

1.Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtırish, o‘zgartırish, o‘rin almashtırish» degan ma‘nonı bildiradı. Ayrim adabıyotlarda o‘zakdosh so‘zlarning juft holda qo‘llanishıga nisbatan ham ishlatılıshi aytiladı.⁶⁸ Asar tilının badiiyliğı, ishonarlılığı, yozuvchının mualliflik mahoratını aniqlashda ushbu tahlil usuli natıjalarıdan foydalanıladı. Asarda qo‘llanılğan so‘z yoki iboralarnı, jumllarnı qayta tuzib ko‘rish, o‘xshashi bilan almashtırıp ko‘rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladı. Masalan, Abdulla Qahhorning «Anor» hikoyasıdagi mana bu misolga e‘tibor bering: «-Yo qudratingdan, indamaydi-ya!-dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab-mana, chaynab ko‘r! Ko‘rgin, bo‘lmasa, innaykiyin degin... Ayni o‘rında narsa so‘zi emas, balki atayin mato so‘zi qo‘llangan. Narsa so‘zi uslubiy jihatdan xolis, mato so‘zi esa ayni ma‘nosi bilan xolis emas, ya‘ni unda kamsitish bilan bog‘liq ma‘no qırrasi mavjud, bu ma‘no qırrasi titkilab fe‘l shakli bilan yana ham ta‘kidlangan. Anorga boshqorong‘i bo‘lgan va erining anor olib kelishini intiq kutib o‘tirgan xotin nazarida, bu-ku arining uyasi – mumli asal ekan, toza asalning o‘zi ham narsa emas faqat mato. Hikoyaning umumiy intonatsiyasi, voqea rivoji ayni o‘rında mato so‘zini boshqa sinonimi bilan almashtırishga imkon bermaydi.»⁶⁹

⁶⁷Ўринбоев Б. ва б. Ўша асар, 16-бет.

⁶⁸Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика.-Тошкент, ГДШИ, 2001, 66-бет.

⁶⁹Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият.-Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.

Mahoratli adib Cho'lpon asarlaridan bunday holatlarni istagancha topish mumkin. Masalan, o'zbek tilida o'ramoq, burkamoq, chulg'amoq, chirmamoq tarzidagi ma'nodosh so'zlar qatori mavjud bo'lib, burkamoq so'zida o'ramoq so'ziga nisbatan o'rash belgisi anchayin ortiq, ya'ni uning ma'no qurilishida «hech bir ochiq joyini qoldirmay» degan qo'shimcha ifoda semasi mavjud. Shuning uchun ham ushbu parchada Cho'lpon tegishli mazmun ifodasi uchun o'ramoq so'zini emas, balki ayni burkamoq so'zini tanlash orqali tasvirdagi aniqlik va ekspressivlikni oshirishga muvaffaq bo'lgan: *Hali tuzuk-quruq odam qatoriga kirib etmagan bu qizchani katta xotinlarning oriyat paranjisiga burkaganlar, paranjining uzunetaklari katta bir tugundek uning qo'ltig'ini to'lg'azardi.* Shuning uchun ham mazkur o'rindagi birliklarni sinonimi bilan yoki boshqa biror so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Almashtirilsa asar badiyatiga putur yetadi.

2.Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mahoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi. Masalan, «Navoiy» romanining qo'lyozmasida: *-Buvijon, - hayajonlanib so'zladi Dildor, - ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (600-bet). Nashrda: – *Buvijon, - shivirladi u, - uni ko'rsangiz ayting, hech qanday yomon niyatda bo'lmasin, tinch yursin* (237-bet).

Bu epizodda suhbat podshoh harami darvozasi yonida yuz beryapti. Vaziyat va ruhiy holat uyg'unligi ikkinchi variantda aniq ko'rinadi. Yoki G'afur G'ulomning «Shum bola» asari qahramoni – Qoravoyning yoshi dastlabki nashrda 17, keyingi nashrda 14 deb berilgan. Bunda ham qahramonning hatti – harakati va yoshi o'rtasida muvofiqlik hisobga olingan. Bu bevosita yozuvchining tuzatishlari. Shunday holatlar bo'ladiki, asar matni noshirlar tomonidan yoki adabiyotshunoslar tarafidan atayin o'zgartiriladi. «O'tkan kunlar» romani bir necha o'zgartishlar bilan nashr etib kelangani ko'pchilikka ma'lum.

3.Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari

tekshirilayotgan paytda tegishli lugʻatlarga murojaat qilish lozim boʻladi. Masalan, «Shayboniyxon» dostoni tilida qoʻllanilgan *gudar, savash, sovut, sodoq, gʻul, tuv, baydoq* kabi oʻsha davr ruhiyatiga mos harbiy atamalar maʼnosini bilish asarni puxta oʻrganishga yordam beradi. Bu-ku bir necha yuz yil oldingi asar ekan, oʻtgan asr boshlarida yozilgan asarlar uchun ham lugʻat tuzish oddiy ehtiyojga aylanib bormoqda. Masalan, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz Oʻtar, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlpon kabi shoir va yozuvchilarning asarlari uchun maxsus, soʻzlarning bevosita asarda reallashgan maʼnosiga asoslanib tuzilgan lugʻatlar tayyorlanishi kerak. «Oʻtkan kunlar»da har bir sahifa ostida ayrim tushunarsiz soʻzlarning izohi berib borilgan. Masalan, *utta- u yerda; siporish - topshiriq; muvofiqttabʻ - taʼbga mos, munosib; ashrof - eʼtiborli kishilar, ulugʻlar; mushovir - maslahatshi; musohib - hamsuhbat* kabi. Va bu faqat mazkur asardagina emas, boshqalarida ham shunday. Lekin adibning barcha asarlarining tiliga bagʻishlangan maxsus lugʻat tayyorlanishi lozim. J.Lapasovning «Badiiy matn va lisoniy tahlil» deb nomlangan qoʻllanmasida muayyan bir badiiy matnning lugʻatini tuzish boʻyicha namunalar hamda lugʻat ustida ishlash boʻyicha muhim koʻrsatmalar berilgan. Olim toʻgʻri taʼkidlaganidek: «Badiiy matnning lisoniy tahlilini turli-tuman lugʻatlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lugʻat ustida ishlash oʻquvchi va talabalarning soʻz boyligini, ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirishning eng muhim omillaridan biri boʻlib hisoblanadi va shu lugʻat yordamida nafaqat soʻzlarning tub maʼnosini, balki koʻchma maʼnolari, har bir soʻzning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (soʻzning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, baʼzan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi.»⁷⁰

4.Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng koʻp qoʻllanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli boʻlgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar boʻlishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini oʻtaydi. Masalan, mohir soʻz sanʼatkori Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida qoʻllangan yuzdan ziyod ibora, metafora yoki metonimiyalarning indeksini quyidagi tarzda

⁷⁰Лapasov Ж. «Вадий матн ва лисоний таҳлил». -Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.

tuzib chiqishimiz mumkin: (5 jildlik. 1-jild. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1987 yil).

Iboralar:

Aftini burishtirmoq – qimirlasam, biqinim sanchadi, – dedi Saidiy xuddi hozir sanchadiganday aftini burishtirib. (41-bet)

Bo‘yniga olmoq – Saidiy xayrlashib chiqdi, qishloqqa borishni bo‘yniga olib qo‘ydi. (83-bet)

Dami ishiga tushmoq – Saidiy Yoqubjonning aytganini qilganida Kenjaning dami ichiga tushdi. (124-bet)

Oqizmay-tomizmay yetkazmoq – So‘z o‘rni kelganda, u Saidiyda zakovat belgilari ko‘rganini, bu yigit oddiy studentlardan yuqori turishini so‘zlar, buni esa Munisxon oqizmay-tomizmay Saidiyga yetkazar edi. (67-bet)

Ta‘bi ochilmoq – U qishloqqa kelganida dastlab yangi muhitga o‘rganolmay ko‘p qiynalgan edi, ammo o‘rganganidan so‘ng, ta‘bi ochilib ketdi. (89-bet)

Yuragi dov bermaslik – Munisxon paltosining yoqasini ko‘tardi-yu, eshikdan chiqishga yuragi dov bermay, turib qoldi. (43-bet)

Uhda qilolmaslik – Shef bilan ishlab ham uhda qilolmayotirsizmi? (82-bet)

Quloq bermoq – Qiz uning so‘ziga o‘zi ustidan chiqarilgan hukmni tinglaganday quloq berar edi. (35-bet)

Metaforalar:

Shervachcha – Assalomu alaykum, shervachcha, – dedi bir keksa tovush va bu tovushning egasidan ilgari «to‘q» etib hassa kirdi. (88-bet) – Shervachcha, – dedi chol ikkala qo‘lini ko‘kragiga qo‘yib, xirillab, - gazetaga bersalar... (89-bet)

Dori – Yo bosh og‘rig‘ini dori bilan bosaylikmi? Bir ryumka-bir ryumka... (129-bet)

Yaqinlik iplari – Bora-bora ikki oradagi Ehson tug‘dirgan yaqinlik iplari uzila boshladi. (42-bet)

To‘ngak - «To‘ngak» bilan professor o‘rtasida o‘tgan bu gap butun universitetga dovruq bo‘ldi. (43-bet)

Metonimiyalar:

Zal – Yana qarsak zalni ko‘targuday bo‘ldi. (94-bet) Butun zal domlaga qaradi (94-bet)

Katta, mayda – U «katta» yozish uchun avval «mayda» bilan o‘quvchi orttirish kerak, dedi. (136-bet)

Oshiqlar – Xususan, Kenja Saidiyning «Oshiqlar»i ochiqdan-ochiq sho‘ro hukumatining xotin-qizlar ozodligi to‘g‘risidagi siyosatiga zarba berish, (...) Abbosxonning o‘zi tasalliga muhtoj bo‘lib qoldi. (139-bet)

Fakultet – Fakultetni tashlashga o‘zingizda bu qadar majburiyat sezsangiz noiloj davom etmang, chunki bu narsa fakultetdan haydalishga olib keladi. (106-bet)

Firqa – Shunda, albatta firqa ko‘rsatgan yo‘ldan boramiz. (94-bet)

Universitet – Universitet chaqirtirayotir. (91-bet) «To‘ngak» bilan professor o‘rtasida o‘tgan bu gap butun universitetga dovruq bo‘ldi. (43-bet)

Shisha – Buni esa ko‘proq shisha osonlashtiradi. (112-bet)

TAHLIL TIPLARI

Reja:

1. Tematik tahlil.

2. Kompleks tahlil.

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo‘lganidek, o‘ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo‘nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: tematik va kompleks tahlil.

1. Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo‘yicha va ma‘lum tamoyil, usullar bo‘yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo‘yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho‘lponning «Kecha va kunduz» nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug‘aviy birliklar (ayrim so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug‘aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an‘anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o‘rganiladi. Matn tiplari va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barsha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo‘llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o‘zaro bog‘liqlikda olib o‘rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo‘nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador

sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo'lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag'ishlangan bo'ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo'yicha yoki bir necha asarni bir sath bo'yicha o'tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani lingvopoetikasi (til sathlari bo'yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barsha ishlarni bir joyga to'plash, tasniflash, indeksli ma'lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug'atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi. Shuni unutmaslik kerakki, badiiy asar tom ma'noda estetik voqelikdir. Uni tematik tahlil qilamizmi, kompleks tahlil qilamizmi bundan qat'i nazar, asarning estetik hodisa sifatidagi mohiyatini nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

- 1.Lisoniy tahlilning qanday tamoyil va usullari bor?
- 2.Shakl va mazmun birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 3.Makon va zamon birligi tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 4.Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili deb nimaga aytiladi?
- 5.Ilmiy mushohada usuli deb nimaga aytiladi?
- 6.Lisoniy tabdil deganda nimani tushunasiz?
- 7.Matn variantlarini qiyoslash usuli deb nimaga aytiladi?
- 8.Lug'atlarga asoslanish usuli deb nimaga aytiladi?
- 9.Tematik tahlil deb nimaga aytiladi?
- 10.Kompleks tahlil deb nimaga aytiladi?

TAHLILGA TAYYORGARLIK BOSQICHLARI

Reja:

- 1.Dastlabki tayyorgarlik.
- 2.Matn va til estetikasi.
- 3.Badiiy matn va tasviriy vositalar.
- 4.Estetik hodisa sifatida matn.

Biror bir she'rni, hikoya yoki romanni o'qiyotganimizda asar mazmunini yakka-yakka so'zlardan yoki ayrim iboralardangina emas,

balki matn deb ataluvchi butunlik bilan munosabatga kirishgandan so'nggina anglay boshlaymiz. Badiiy asarni gazeta o'qigandek o'qib bo'lmaydi. Badiiy asarni o'qish uchun ham alohida tayyorgarlik kerak. Voqealar tizimini kuzatib borish bilangina asar o'qigan bo'lib qolmaysiz. O'zingizda faol o'qish tarzini shakllantirishingiz zarur, aks holda asar o'qish shunchaki vaqt o'tkazish mashg'uloti bo'lib qolaveradi. Xo'sh, faol o'qish tarzini shakllantirish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yozuvchi va matn bilan haqiqiy muloqotga kirishishingiz talab qilinadi. Ularga o'zingizning savollaringizni muntazam berib borishingiz zarur. Matnni har tomonlama tahlil qilib borishingiz kerak. Matn mohiyatiga kirib borish uchun avvalo tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tamal qonuniyatlaridan xabardor bo'lish lozim. Quyida sizga havola qilinayotgan tahlil tartibi qat'iy-qotma tartib emas, uni tahlil obyekti va metodiga qarab o'zgartirishingiz mumkin.

A.Dastlabki tayyorgarlik. Har qanday badiiy asarni o'qish uchun dastlabki tayyorgarlik zarur bo'ladi. Bu tayyorgarlik aslida avtomatik tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, biror bir asarni o'qimoqchi bo'lganingizda asar muqovasining o'ziyoq sizga dastlabki ma'lumotlarni beradi. Muqovaning bezatilishi, muallif ismi-sharifi, hatto *roman* deb yozib qo'yilgan bo'lsa, o'sha so'zning o'zi ham matn bilan munosabatga kirishishingizni ta'minlaydi. Biz aytmoqchi bo'lgan tayyorgarlik ham shunga yaqin faqat biroz vaqt, biroz qunt va jiddiyat talab qilishi bilan farqlanadi. Bu tayyorgarlikni to'rt odimda umumlashtirishga harakat qildik:

Birinchi odim. Matnga aloqador ma'lumotlarni o'rganish.

- Asarning nomi, yozuvchisi, nashr etilgan yili va joyi. Hajm belgisiga ko'ra matn turini aniqlash.

- Matn haqidagi yozuvchining yoki nashrga tayyorlovchining kirish so'zi.

- Matn turini aniqlash.

Ikkinchi odim. Matn tuzilishini o'rganish.

- Matnning tashkil tarzini o'rganish. Bob, fasl, qism, bo'lim va ularning nomlarini, nazmiy asar bo'lsa bayt, misra kabi tashqi xususiyatlarini aniqlash.

- Yordamchi qismlarini aniqlash. Epigraf, epilog, agar nazmiy asar bo'lsa sarlavha, atov so'zi, bayt, misra kabilarni aniqlash.

Ushinchi odim. Matnni birinchi marta o'qish. Matnni sinchiklab o'qish va tushunilishi qiyin bo'lgan joylarni belgilab borish, o'qish

jarayonida e'tiborni tortgan soʻz, ibora, maqol-matal va ayrim epizodlar yoniga belgi qoʻyib borish tavsiya qilinadi.

Toʻrtinchi odim. Matn va ijtimoiy hayot oʻrtasidagi aloqani oʻrganish.

-Matn qaysi davrda, qayerda, qanday ijtimoiy muhitda yozilganligini aniqlash.

-Matnda qalamga olingan voqealar qaysi hudud va qaysi davr uchun xosligini aniqlash. Matnning ifoda maqsadi va mazmuniga koʻra turini belgilash.

-Matn yozilgan davr va yozuvchi mavqei. Yozuvchiga zamondoshlarining munosabati va yozuvchining zamondoshlariga munosabati.

-Yozuvchining boshqa asarlari va siz tahlil qilayotgan asari oʻrtasidagi aloqadorlik. Bu asarning boshqa asarlardan farqi.

B. Matn va til estetikasi. Sizga ma'lumki, til kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni toʻplash, saqlash) kabi bir necha funksiyalarni bajaradi. Shunga koʻra matndagi til birliklari muayyan maqsadga yoʻnaltirilgan boʻladi (ya'ni, kim-nima, kimga-nimaga, kim haqida-nima haqida).

Birinchi odim. Badiiy nutq koʻrinishlarini belgilash.

-Monologik nutq, dialogik nutq, parallel nutq. Ichki nutq, tashqi nutq. qahramonlarning yozma nutqlari, gazeta va jurnallardan olingan nutq koʻrinishlari.

-Hikoyachi shaxsini aniqlash. Kim hikoya qilyapti? Hikoyachi kim haqida gapiryapti? Hikoyachi oʻzini bevosita ifodalayaptimi yoki bilvosita?

-Hikoyachi nutqining koʻrinishlarini belgilash: xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

-Qahramon shaxsini aniqlash. Bosh qahramon kim? qaysi toifa-tabqa yoki ijtimoiy qatlam vakili? Qahramon fe'l-atvori, dunyoqarashini aniqlash.

-Qahramon nutqining koʻrinishlarini belgilash. Xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

Ikkinchi odim. Soʻzning estetik vazifasi.

-Badiiy asarda yozuvchi tomonidan atayin qoʻllangan soʻzlarni aniqlash. Nega aynan shu soʻzni qoʻllaganligi, bu soʻzning asar mazmuni va estetikasi uchun qay darajada ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritish.

-Tarixiy, arxaik va yangi soʻzlarni aniqlash, maʼnosini izohli lugʻatlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qoʻllanilish oʻrni va sababini belgilash.

-Isteʼmol doirasi chegaralangan soʻzlar (kasb-hunar soʻzlari, shevaga oid soʻzlar, chet va dagʻal soʻzlar)ni aniqlash, maʼnosini zaruriy lugʻatlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qoʻllanilish oʻrni va sabablarini izohlash.

-Maʼnodosh, shakldosh, paronim va zid maʼnoli soʻzlarni aniqlash. Ularning asar mazmuniga qanday taʼsir etganligi haqida mulohaza yuritish.

-Fonetik-fonologik oʻziga xosliklarni belgilash. Tovush takrori, tovush tushishi, tovushlarning qavatlanishi kabi hodisalarning asarda qoʻllanilishi va ular yordamida erishilgan ekspressivlik haqida fikr yuritiladi.

-Matndagi morfologik oʻziga xosliklarni aniqlash. Masalan, ot soʻz turkumidagi soʻzlarni ketma-ket keltirish yoki takrorlash orqali erishilgan taʼsirchanlik, sifatlarni uslubiy maqsadlarda qoʻllash, olmoshlarning matndagi vazifasi, feʼl nisbatlaridan emotsional-ekspressiv maqsadlarda foydalanilganlik kabilarni aniqlash.

-Matnning sintaktik oʻziga xosliklarini aniqlash. Yozuvchi tomonidan atayin qoʻllanilgan soʻz birikmalarini topish va nega qoʻllanilgani haqida fikr yuritish. Gap turlarini aniqlash. Qaysi turdagi gaplardan koʻproq foydalanilganligini belgilash va yozuvchining maqsadi haqida fikr yuritish. Soʻz tartibi, inversiya, antiteza, parallelizm, ellipsis kabilar.

-Abzas. Abzas qismlarinig joylashtirilishi. Tema-rematik munosabat. Abzaslarni bir-biriga bogʻlovchi vositalar. Distant va kontakt aloqa. Mazmuniy oʻq, mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik tushunchalari abzas tahlili asosida sharhlanadi.

V.Badiiy matn va tasviriy vositalar. Har qanday badiiy asarning taʼsirchanligini unda qoʻllanilgan badiiy tasvir vositalari taʼminlaydi. Ularsiz badiiy asar quruq va zerikarli boʻladi. Chunki kitobxon uchun asarda qalamga olingan voqealargina muhim emas. Balki, voqealar qanday ifodalangani ahamiyatlidir. Yozuvchining mahorati badiiy tasvir vositalarini qay darajada ishlata olishiga bogʻliq boʻladi.

-Metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, oʻxshatish, farqlash, jonlantirish, mubolagʻa, kichraytirish, antiteza, parafraza, oksyumoron kabilarni aniqlash va ularning badiiy matndagi oʻrnini, ahamiyatini yoritish.

-Ibora, maqol va matallar, hikmatli soʻzlar, taʼsirchan birikmalarni belgilash. Kimning nutqida, qanday muhitda, qay maqsadda, oʻrinli-oʻrinsiz qoʻllanilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

-Matnlararo aloqadorlikni aniqlash. Matn variantlarini qiyoslash. Matn ichida qoʻllanilgan oʻzga matn koʻrinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar) aniqlash va asar mazmuni bilan qay darajada uygʻunligi haqida fikr yuritish.

G.Estetik hodisa sifatida matn. Badiiy asar agar kitobxonlar eʼtiborini tortgan boʻlsa, albatta bu asar haqida gazeta, jurnallarda, turli adabiy tanqidiy kitoblarda, ilmiy tadqiqot ishlarida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar berilgan boʻladi. Asar haqidagi tanishtiruv maqolalar, taqrizlar munaqqidlarning fikrlari bilan tanishish fikr ufqingizni kengaytiradi. Shuningdek, tahlil xolisligini taʼminlashga yordam beradi.

-Yozuvchi uslubi va asar yozilgan davrdagi yetakchi uslublarni aniqlash. Asar tili va davr tili oʻrtasidagi aloqadorlikni aniqlash. Asarning boshqa tillarga tarjima qilinishi, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan asar ahamiyatini belgilash kabilar tahlil tugalligiga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi.

Badiiy asar lisoniy jihatdan tahlil qilinayotganda mavzuga aloqador ilmiy-nazariy adabiyotlardan foydalanilsa maqsadga muvofiq boʻladi. Faqat foydalangan adabiyotingizni albatta havolada koʻrsatgan boʻlishingiz lozim. Adabiyotni havolada koʻrsatishning ham oʻz tartibi bor. Masalan, biror bir asardan olingan koʻchirma keltiringiz deylik. Qoʻshtirnoqdan keyin havola raqami qoʻyiladi. Oʻsha sahifaning pastki qismiga havola raqami qoʻyiladi va muallifning ismi sharifi, asar nomi, nashr joyi, yili va koʻchirma olingan sahifa raqami yoziladi. Masalan: *1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati.- Toshkent, «OʻME», 2002, 5-b.*

Agar asardan koʻchirma olmay mazmunidan foydalangan boʻlsangiz havolada muallif ismidan avval *Bu haqda qarang* birikmasini yozib qoʻyasiz. Bir asardan bir necha oʻrinlarda foydalangan boʻlsangiz birinchisida toʻliq yoziladi, keyingilarida esa muallif ismi sharifidan keyin *Oʻsha asar (oʻsha manba, koʻrsatilgan asar)* yozuvi va sahifasi koʻrsatiladi. Asar umumiy adabiyotlar roʻyxatida berilganida siz foydalangan sahifa raqami emas, balki asarning necha sahifadan iborat ekanligi yoziladi.

LUG‘AT

Agnonim-	Bilinmagan, tushunarsiz, noma'lum nom degan ma'noni bildiradi. (Yun. "inkor", "bilish", va "nom" so'zlaridan)
Agnomaziya-	Agnonimlarning badiiy matnda qo'llanishi.
Anafora-	She'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishi.
Antiteza-	Badiiy asarda bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'ati.
Antifraza-	Ironiyaning bir ko'rinishi bo'lib, biror shaxs yoki predmetga xos bo'lgan u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgili intonatsiya bilan inkor qilishga aytiladi.
Allegoriya-	Qochirim, kesatish, pishingga asoslangan ma'no ko'chishi.
Alliteratsiya-	Misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishi: <i>Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz...</i>
Amfiboliya-	Ikki xil talqin etish, ikki ma'noda tushunish mumkin bo'ladigan gap. <i>Bu // ahmoq odam emas. Bu ahmoq // odam emas.</i>
Antonomasia-	Atoqliotlarning badiiy matnda alohida maqsadlar bilan qo'llanishi: <i>omborchi Yovqosh Olloberganov, Oldi Sottiye...</i>
Apastrofa-	Jonsiz predmetlarga jonli narsadek murojaat qilish va shunday munosabatda bo'lish.
Argo-	Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa vakillari o'rtasida tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklar.
Arxaizm-	Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan til birligi.
Assonans-	Aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.
Aferezis-	Oldingi so'zning so'nggi tovushi ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning tushishi. <i>Aytar edi > aytardi.</i>
Varvarizm-	Ona tiliga o'zlashmagan, o'zga til hodisasi sifatida qo'llangan so'z yoki ibora: <i>madam, missis, mersi...</i>
Vulgarizm-	Adabiy tilga kirmaydigan dag'al so'z va iboralar.

Geminatsiya-	Qo'sh undoshlilik. Ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi: <i>uchchida, teppasida...</i>
Giperbola-	Narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini o'ta bo'rttirib tasvirlash.
Gradatsiya-	Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishidan iborat uslubiy jarayon.
Grotesk-	Mubolag'aning bir ko'rinishi. <i>Kulgili, g'ayritabiiy</i> degan ma'noni bildiradi.
Demunitiv shakl-	Kichraytirish shakli (deminutiv shakl, deminitus): <i>qizcha, tugunchak, kelinchak.</i>
Jargon-	-Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari.
Jonlantirish-	Jonsiz predmet, mavhum narsalarga insonga xos xususiyatlar berib tasvirlash usuli. Personifikatsiya. Tashxis.
Intellektual leksika-	Ma'lum bir tushunchanigina ifodalab, qo'shimcha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar
Ironiya-	So'z va iboralarning kesatq yoki piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi.
Kakofemizm- (disfemizm)	Ayrim tushunchalarni qo'pol va dag'al usulda ifodalash. Evfemizmning teskarisi. Masalan: <i>o'ldirmoq - jonini jahannamga jo'natmoq, asfalasofilinga ravona qilmoq</i> kabi ifodalar.
Kalambur-	So'z o'yini. Ko'p ma'noliligiga, fonetik tuzilishi bir xilligiga yoki yaqinligiga asoslanadigan usul
Kanselyarizm -	Rasmiy stilga xos so'z va nutq shakllari
Kataxraza- (Oksyumoron)	Qarama-qarshi tushunchalarni bog'lash, so'zni o'z asl ma'nosiga muvofiq bo'lmagan holda qo'llash: <i>oq tunlar, qizil siyoh</i> kabi.
Kinoya-	Til birligini uning haqiqiy ma'nosiga nisbatan qarama-qarshi ma'noda, kesatq, piching bilan ishlatishdan iborat ko'chim.
Kontaminatsiya-	Biror munosabat, tasavvurga ko'ra o'zaro bog'liq bo'lgan ikki so'z yoki iborani birlashtirish yo'li bilan yangi so'z yoki iboraning hosil bo'lishi. Masalan, <i>erga tegmoq // turmushga chiqmoq// erga chiqmoq</i>

Ko'chim-	Badiiy ifodalilikni oshirish uchun ko'chma ma'noda qo'llangan nutq birligi, ramz bilan qo'llangan so'z.
Litota-	Narsa, hodisa yoki belgining hajmi, kuchi kabilarni kamaytirib tasvirlash.
Majoz-	Mavhum tushuncha yoki g'oyalarni aniq obraz orqali ifodalash. <i>Ayyorlik belgisiga egalik - tulki.</i>
Maqol-	Chuqur ma'noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo'lgan folklor janri
Metateza-	So'zdagi tovushlarning o'rin almashinishi: <i>kiprik-kirpik, tuproq-turpoq</i> kabi.
Metafora-	Bir predmetning nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat o'xshashligini e'tiborga olib ko'chirish.
Metonimiya-	Bir predmet, belgi, harakat nomini o'zaro tashqi yoki ichki bog'liqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki haraktga nisbatan qo'llash.
Monolog-	So'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq.
Muvaqqat-ma'no	So'zning ma'no tuzilishida shakllanib yetmagan, ma'lum individual qo'llanishda yuzaga chiqadigan ma'no. Okkazional ma'no. <i>San'atimiz gullari, shabada yo'rg'aladi</i> kabi.
Okkazionalizm-	Mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm.
Oksyumoron-	Mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tushunchani qo'shib qo'llash. <i>Baqirgansukunat, qizilqor, shiring'am</i>
Parallelizm-	Yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.
Perifraz-	Tasviriyifoda. Narsa, hodisanio'znomibilanemas, ularnixarakterlibelgi-xususiyatlariasosidatasviriyusulbilanifodalash. <i>Zangori olov-gaz, dala malikasi- makkajo'xori</i> kabi.
Professionalizm-	Tildagi kasb-hunarga oid bo'lgan so'z va iboralar
Ritorik so'roq-	Faqat so'roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy vosita; javob talab qilmaydigan so'roq

	gap.
Sarkazm-	Achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching.
Simvol-	Badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlar ifodasi uchun so'zlarning ma'lum ravishda ko'chma ma'noda ishlatilishi.
Sinekdoxa-	Bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi yoki aksincha bo'lib qolishi.
Tabu-	Diniy e'tiqod, irim, qo'rqish va shu kabilar ta'sirida so'zning ishlatilishini cheklash yoki man etish. <i>Chayon - oti yo'q, bo'ri - jondor</i> kabi
Tavtologiya-	Bir fikrni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha qo'llash: <i>oyoq bilan tepish, gap gapirmoq</i> kabilar.
Takror-	Ayni bir so'z, ibora yoki sintaktik shakllarning muayyan maqsad bilan qaytarilishi.
Figural ma'no	Voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan, narsa, belgi, haraktning nomiga aylanmagan ma'no. Figural ma'no voqelik bilan nomlovchi ma'no orqali bog'lanadi. Masalan: <i>Ovozining shirasi qochgan.</i>
Evfemizm-	Narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi, <i>ikkiqat – og'iroyoqli, homilador.</i>
Evfoniya	-Nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi.
Ekzotizm-	O'zlashgan so'zlar, nutqqa alohida bir o'ziga xoslik berish uchun qo'llaniladigan so'zlar.
Ekspressiya-	Nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi va ma'nodor bo'lishi.
Emotsiya-	Insoniy his-tuyg'u, kechinma va hissiyotlarning til birliklarida ifodalanishi.
Emfaza-	Nutqning ko'tarinki ruhda bo'lishi, emotsionallikning kuchli bo'lishi: <i>Amr et, Tojixon, amr et...</i> Emfaza takror yordamida yuzaga chiqyapti.
Enantiosemiya-	Bir so'zning semantik tuzilishida zid ma'nolarning yuzaga kelishi. Masalan: <i>Chiqmoq - ichkaridan tashqariga harakatlanish, transportda ichkariga harakatlanish. Bosh - yo'lning boshlanishi va yakuni</i>
Epifora-	Anaforaning teskarisi. Parallel tuzilgan nutq parchalari oxirida ayni bir elementning

	takrorlanishidan iborat uslubiy vosita
O‘xshatish-	Ikki narsa yoki hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, aniqroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berish.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Мамажонов Н. Ўзбек тили ва адабиёти.— Тошкент, «Ўзбекистон», 1985.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.—Тошкент, «Фан», 1983, 88 б.
3. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар.—Тошкент, НДА., 1998.
4. Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадиий нутқида кулги кўзғатувчи лисоний воситалар.—Тошкент, НДА., 1997. 24 б.
5. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси.—Тошкент, «Фан», 1981.
6. Ашурбоев С. Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” достони ва ўзбек адабий тили.— Тошкент, “Ўқитувчи”, 1997.
7. Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида).— Самарқанд, НДА., 2002. 23 б.
8. Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш.— Тошкент, 1991.
9. Бобоев Т. Аруз вазнларини ўрганиш. — Тошкент, 1991.
10. Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. —Тошкент, ТДПУ, 2001.
11. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. — Тошкент, «Ўқитувчи», 2002.
12. Бобоева С. Ҳамид Олимжон поэзиясининг лексик хусусиятлари.—Тошкент, «Фан», 1989.
13. Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актив) тузилиши. —Фарғона, НДА., 2004.
14. Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи. —Самарқанд, НДА., 2004.
15. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадиий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). —Тошкент, «Фан», 1962.
16. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев хикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги. — Тошкент, НДА, 2000. 23 б.
17. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш.— Тошкент, «Фан», 2005.
18. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари.—Тошкент, «Фан», 2005, 162 б.

19. Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлантиришнинг лингвопоэтик таҳлили // «ЎТА», 2000, 4-сон, 33-35-бетлар.
20. Жамолхонов Ҳ. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили (Маърузалар матни).–Тошкент, ТДПУ., 2000.
21. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. – Тошкент, НДА., 2001.
22. Исаева Ш. Адабий жараён: Ўзбек тарихий асарларида характерлар руҳияти.–Тошкент, ТДПУ., 2004.
23. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999.
24. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. –Тошкент, «Фан», 2007, 123 б.
25. Йўлдошев М. Фарқлаш – бадиий тасвир воситаси сифатида. // «ЎТА»., 2005, №3, 123-125-бетлар.
26. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. –Тошкент, «Маънавият», 2002.
27. Келдиёрова Г. Эркин Воҳидов шеъриятида антитеза //«ЎТА», 2000, 1-сон. 51-54-бетлар.
28. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
29. Қиличов Э. Матннинг лингвистик таҳлили. –Бухоро, «Бухоро университети», 2000.
30. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
31. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини.–Тошкент, НДА., 2000. 23 б.
32. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил.–Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
33. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. –Тошкент, НДА., 1998.
34. Мамажонов А., Маҳмудов У. Услубий воситалар. – Фарғона, 1996.
35. Мамажонов А. Текст лингвистикаси.–Тошкент,ТДПИ., 1999.
36. Мамазияев О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация.–Фарғона, НДА., 2004.

37. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор хикояларининг лингвопоэтикасига доир //«ЎТА»., 1987, №4. 34-36-бетлар.
38. Маҳмудов Н. Ҳар бир сўз берсин садо //«ЎТА»., 1987, 13 феврал, №7.
39. Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси //«ЎТА»., 1985, №6. 48-51-бетлар.
40. Маҳмудов Н. Рост ва расо сўзлар. // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993, 15.Х. №41-42 (3248)
41. Мелиев С. Контекстада сўз динамикаси //«ЎТА»., 1983, №4. 50-54-бетлар.
42. Мирзаев И.К. Лексические и морфологические средства формирования семантики рифмы. –Т.: «Фан», 1990.
43. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1993.
44. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати //«ЎТА»., 2002, №6. 68-69-бетлар.
45. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000, 128 б.
46. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Сўз қўллаш санъати. –Термиз: «Жайхун», 1994, 60 б.
47. Раҳимов З. «Кўхна дунё» романи поэтикаси. –Фарғона, 2005.
48. Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир. //«ЎТА»., 2004, №2, 73-75-б.
49. Саидхонов М. Диалогик нутқнинг коммуникатив таҳлили. //«ЎТА»., 2004, №2, 70-73-б.
50. Саидов Й. Фитрат бадий асарлари лексикаси. – Тошкент, НДА, 2001. 24 б.
51. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадий услуб).– Тошкент, «Ўқитувчи», 1991. – 56 б.
52. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари. – Тошкент, НДА., 2005.
53. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. 128 б.
54. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент, «Фан», 1978, 151 б.
55. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари.- Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.

56. Содиқова Ш. Аффиксоидлар ёрдамида ҳурмат маъносининг ифодаланиши. //«ЎТА».,2004, №2,77-80-б.
57. Солижонов Й. Диалог ва унинг бадий асардаги ўрни // «ЎТА»., 2002, №4. 7-11-бетлар.
58. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. –Тошкент, ДД., 1999.
59. Шодиев Н. Руҳият рассоми. –Тошкент, «Фан».
60. Шомақсудов А., Расулов И., Солижонов Й., Мўминов С. Бадий асарларда исмнинг айрим функциялари//«ЎТА»., 1984, №2. 44-49-бетлар.
61. Шамсиддинов Ҳ. Қўнғуров Р, Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент, «Ўқитувчи», 1983, 246 б.
62. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари. //«ЎТА»., 2004, №2, 73-75-бетлар.
63. Шукуров Р. Параллел синтактик бутунликлар. – Фарғона, НДА., 2004.
64. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. Маърузалар матни. –Самарқанд, 2004, 58- бет.
65. Умиркулов Б.Поэтик нутқ лексикаси.–Тошкент, «Фан», 1990.
66. Умрзоқова Н. Усмон Носирнинг сўз қўллаш маҳорати //«ЎТА»., 2002, №4. 41-43-бетлар.
67. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. –Тошкент, «Ўқитувчи»,1990. 219 б.
68. Ҳакимова. М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. –Фарғона, НДА., 2004.
69. Хўжамқулов У. Миртемир шеъриятида сўзнинг эстетик таъсир имкониятлари. //«ЎТА».,2004, №2. 60-61-б.
70. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатини биласизми?– Тошкент, «Шарқ», 1999.
71. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.–Тошкент, «ЎМЭ»., 2002.
72. Худойбердиев Ж. Сўз – ўзга маъни ўзгадур.–Тошкент, 1997.
73. Чориева З. «Ўткан кунлар»даги мактубларда тасвирий воситалар. //«ЎТА»., 2005, №5. 84-85-бетлар

74. Welles Rene. Edebiyat teorisi. -İzmir, Akademi kitabevi, 1993.
75. <http://www.ege.edebiyat.org>. R. Filizok. Metin tipleri.
76. <http://www.edunet.tr>. Anna Mari Albisson.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Matn tavsifi va matn tiplari.....	10
Badiiy matn qismlarini bog‘lovchi vositalar.....	24
Badiiy matn va badiiy nutq uslubi	30
Badiiy matnning fonetik-fonologik xususiyatlari.....	38
Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari.....	44
Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.....	60
Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.....	65
Ko‘chimlar.....	75
Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	83
Tahlil tiplari.....	90
Tahlilga tayyorgarlik bosqichlari.....	91
Lug‘at.....	96
Foydalanish uchun adabiyotlar.....	101

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	3
Описание текста и типы текста.....	10
Средства связи частей художественного текста.....	24
Художественный текст и художественный стиль речи.....	30
Фонетико-фонологические особенности художественного текста.....	38
Лексико-семантические особенности художественного текста.....	44
Морфологические особенности художественного текста.....	60
Синтаксические особенности художественного текста.....	65
Тропы.....	75
Принципы анализа художественного текста.....	83
Виды анализа.....	90
Этапы подготовки к анализу.....	91
Словарь.....	96
Список литературы.....	101